

Viborg Amts Haver og Havebrug igennem vekslende Tider.

Af Johannes Tholle.

I. Indledning.

Vi havde hjemme en gammel Have,
skjønt Kaalgaard var nok dens rette Navn;
bag Digesaad og forblæste Stave
den laa saa ydmygt til Pryd og Gavn.
Jeg skjulte mig under dens Hyld med Svimlen,
og vidste som Barn ej bedre Sted;
thi blaa var Laagen, og blaa var Himlen,
og blaa Lavendlen i Moders Bed.

Jeppé Aakjær. 1921.

Da man i Aaret 1241 i Viborg gav sig til at opbrænde de gamle Lovbøger og fra Viborg Ting forkyndte vidt og bredt, at fra nu af gjaldt kun Kong Valdemars Lov for det jydsk Land, — da fik de danske Haver for første Gang deres Beskyttelse i en Rigslov, — ja det er overhovedet første Gang i den historiske Tid, at Haver nævnes i Dokumenter af den Art, som der her er Tale om. Det kan synes mærkeligt, at hverken sjællandske Lov eller skaanske Lov har Beskyttelsesparagraffer for Haverne, og naar det er saaledes, at Jydsk Lov er den første, der medtager noget saadant, kunde det være fristende at forudsætte, at Haverne i Jylland enten har været talrigere eller mere udsatte for Ufred end andre Steder. Det er dog efter nærmere Undersøgelse ikke muligt at fastholde dette som Aarsagen til det paagældende Forhold, — thi hvad Freden angaar, kunde det vel komme

nogenlunde ud paa eet, og der foreligger ikke flere Oplysninger om jydsk Haver, end der findes om skaanske eller sjællandske. Ej heller dette, at Vor Frue Kloster i Aalborg har til Segl (allerede fra c. 1100) en Guds-Moder holdende et Æble i Haanden beviser, at der har været mere Æbledyrkning her end paa Sjælland, hvor samtidigt Abbed Wilhelm og andre gode Klostermænd virkede for Havebrugets Fremme.

Optagelsen af Have-Paragrafferne i Jydske Lov maa ganske sikkert opfattes som et Resultat af Paavirkninger ude fra, — enten fra Sydsjælland eller fra endnu sydligere Egne: Udlandet. Thi vel var det Bisp Gunnar i Viborg, der skrev Jydske Lov sammen; men lige saa vist er det, at den er givet i Vordingborg, og at mange af dens Sætninger »er hentede fra den kanoniske Ret«. ¹ Der maa da sikkert regnes med Paavirkninger fra de romerske Love, hvor ganske naturligt Haverne har maattet betyde mere end i det koldere Nordens Love, ligesom det lune Sydsjælland, hvor der fra Alders Tid har været yppige og udstrakte Frugthaver, maaske har gjort sin Indflydelse gældende, da Loven fik sin endelige Skikkelse. Hvor meget der er Paavirkninger det ene eller det andet Sted fra, er ikke muligt at sige, — Faktum er det, at Jydske Lov bærer Æren af at være den første danske Lov, der beskytter den hjemlige Syssel og den særlige Kultur, som har hjemme bag Havernes Gærder, i Abildgaarde og Kaalgaarde.

Disse i Havebrugets Historie saa klassiske Ord, der findes i Kong Valdemars Jydske Lov, paabyder hver Mand at hegne sin Have og forbyder andre at bryde ind deri, og de fortæller os, at der allerede da har eksisteret baade Frugt- og Urtehaver, idet Bestemmelserne om disses Ret og Fred lyder ²:

Abildgaard oc Kaalgaard oc Tofftegaard skal huer Mand sig selff heyne met sit egit Gierde, om hand vil haffue dem i Fred oc verie dem for allehaande Slags Fæ . . .

Bryder Mand anden Mands Abildgaard eller Kaalgaard, oc stiel Eble eller Kaal, da maa hand ey søge dereffter met Ran . . .

Disse Bestemmelser var gældende for danske Haver, lige indtil Jydske Lov afløstes af Danske Lov (1683); men de fik i Tidens Løb deres talrige Tilføjelser og Supplementer ved Kongernes Recesser og Forordninger, der bestemte, hvad der skulde vokse i Almuens Haver.

II. Optegnelser om Haver fra Tiden før Reformationen.

Hvorvel det maa antages, at de primitive Agerdyrkere ret tidligt har indtaget saadanne vilde Urter til Dyrkning, som man fandt det formaalstjenligt, og at derfor den primitive Dyrkning af Skovenes og Sletternes vilde Løg, Syre og Kokleare maa antages at have været vort Folks første Havedyrkning, er dog den virkelige Havedyrkningsmetode først kommen til os ved de flittige Munke, som drog til vort Land med Frugter, Frø og Rødder fra Sydens rige Egne. Danmarks Havebrug hviler derfor fornemmelig paa Munkehavebruget, og om dette bærer ogsaa vor Egn sit sikre Vidnesbyrd, idet saavel Litteraturen som den frie Naturs Planteverden fortæller derom.

De fleste Haver har uden Tvivl været at finde i Viborg, hvor de talrige Klostre laa, og hvor Munkene havde det som en Gerning at udbrede Kendskabet til Have- og Markbrug, og hvor de selv maatte dyrke Urter til Lægedomsbrug. Det maa antages, at der til de fleste af Klostrene har hørt Haver, og saadanne nævnes ogsaa flere Steder. Der var saaledes Haver

ved Dominikanerklosteret i Store Mikkelsgade, — baade Køkkenhave og Abildgaard; det samme var Tilfældet med Johannitterklosteret ved Nytorv og St. Johannes (eller Korsbrødre) Kloster i Sct. Ibsgade, hvis Have strakte sig østen derfor og helt ned til Søen, ligesom der var Haver (med en Sundhedsbrønd i den ene) tilhørende Graabrødrekloster ved Mogensgade.³ Andetsteds fra nævnes baade i 1475 og 1480 Kaalgaarde i Viborg. Førstnævnte drejer sig om et Jordsalg, hvorfra undtages »thet kalgards rom, som mester Keld cantor nu haffver j for^{de} garth . . .«⁴; sidstnævnte er et Pantebrev om 8 Mark til Pastor Knud Nielsen i Viborg, »for hwilke for^{de} penninghæ wij hanom panther oc till panth setther eth stykke kalgords Jordh liggenes j sanctæ Morthens soghn vesten ffra for^{de} her Knwds jordh och tiil Synnen Dysthes kalgords jordh . . .«⁵ Endelig nævnes fra 1425 Frugthaver («pomeriis») fra Krejbjerg i Salling.⁶

Det er, som det vil ses, kun faa og fattige Oplysninger fra denne Periode. Hvorvidt der andetsteds i Amtet har været synderligt af Haver i disse Tider, er ikke godt at sige; men et og andet kunde nok tyde derpaa. Blandt andet kan nævnes, at der visse Steder i Viborgegnen kan findes Planter, hvis Eksistens tyder paa et meget gammelt Havebrug, idet de paagældende Planter ellers ikke findes paa Egnen, og idet de vides at have været dyrkede i Klostrene. Saadanne typiske Klosterhaveplanter, der ikke spredes ved Vindens Hjælp, men kun formeres paa samme Sted, er da funden baade paa Drost Peders Høj, ved Ørslevkloster, Asmildkloster og i Viborg By.⁷ Førstnævnte Sted er funden saavel Hyoscyamus (Bulmeurt) som Cynoglossum (Hundetunge) samt en Del store og meget gamle Skovabild, der alle er sjeldne, i Fjends Herred. Ved Alling

vokser en gammel Ask paa det Sted, hvor formentlig Klosterhaven har ligget, uden at den dog kan siges at stamme fra denne.¹¹ Ved Ørslevkloster, der nu er Herregaard, er funden Cynoglossum og i Grøfterne sammesteds Tordenskræpper, ligesom der i Omegnens Bønderhaver er konstateret Tilstedeværelsen af en anden gammel og sjelden dyrket Plante, nemlig Mesterrod. — Enhver, der har været i Viborg, vil have forundret sig over den rige Bevoksning af Skræpper ved Søen nær Asmildklosterkirke. Ogsaa denne Bevoksning er et sikkert Bevis for, at gammel Havedyrkning har fundet Sted her, og dette i Forbindelse med Fund af Hyoscyamus og Svaleurter ved Gaarden, samt i Søndersø Kalmus ud for Asmildkloster, støtter yderligere Beviset for, at der her har været dyrket Klosterurter og Lægeplanter i tidligere Tider. Endog inde i Viborg By har de gamle Urter faaet Lov at vokse nogenlunde i Fred af Omskiftelser og skiftende Skæbner, og i de snævre gamle Stræder og Gyder, f. Eks. i Leonistræde, er der for ikke saa længe siden funden Hjertespond og Svaleurter, og nord for Byen en Del Conium (Skarntyde). Ved Skivehus vokser der ogsaa Tordenskræpper og Kalmus, — alle disse Planter i Byer og paa Land har her i Ubemærkethed og Ugenærthed vokset som et levende Mindesmærke over Fortidens Havebrug og Fortidens Skikke. De er nok værd at agte paa, at værne og bevare.

III. Landbohaverne indtil Udskiftnings-tiden.

I de Tider, da Hoveri, Stavnsbaand, Vornedskab og andre for Bondestanden saa trykkende Bestemmelser og Forhold eksisterede i deres værste Form, var Kaarene for Havedyrkning saare utilfredsstillende, og Havebrugets Stade var derfor ogsaa meget ringe. Ingen

havde Lyst til at udføre Arbejde, som man ikke straks kunde se Resultatet af, og at plante Frugttræer til Efterkommerne ansaa en Fæster for saare unyttigt. Af disse Aarsager kom der kun lidet ud af de forskellige Paabud, som Regeringerne udstedte i saa Henseende. De indledes med nogle Bestemmelser for Laaland-Falster i »De laalandske Vilkaar« 1446, — de udvidedes til (i lidt ændret Form) at gælde for Fyn fra 1473, og de fandt senere ogsaa Vej til Jylland, nemlig i Forordningen om Handel, Bygning af Skibe o. s. v., som udstedtes i 1499. I Tilknytning til disse Bestemmelser fastsattes der senere Bøder for dem, der forsømte at efterkomme slige Paabud. Recessen, som i Aaret efter Reformationen fastsætter Bestemmelserne om Plantning og Straf for Forsømmelighed, er Kong Christian den Tredies 2den københavnske Reces af 1537, hvis 23de Stykke siger herom:

Oc efftherdii at thette Riige war well i seg selffver fruchtbar noch, thersom her ellers war en godt Skich oc Politi, oc allehande Frucht well schulle waxe her udi Riigett, saawelsom udi andre Lande, thersom mandt will ellers selff were therudi om oc legge Wind therpaa; thi Wille Wi, at hwer Bonde hereffther skal hwert Aar were pligtig till, ther som Leiligheder er till, i thet minste att legge fem Humblekuller, tree Ymper Abbele, Perer, eller andre gode Treer, oc ther-till mette plante fem Pyle eller haffver forbrotte en Mark for hvert, som hand forsømmer aff thennom, till sin Husbond.

Frygten for Straf har jo nok kunnet skræmme en og anden til at plante Humle, selv om han ikke selv kunne se Nytten deraf. At Regeringen maatte have en Hensigt dermed, er klart, og Hensigten har ikke alene været den at hjælpe Bønderne selv til at faa bedre og billigere Øl, end naar de skulde købe »prydsk

Humle« (fra Tyskland), — den har ogsaa været en Slags civil Krigsforanstaltning, der bl. a. aabenbarede sig i Krigen i Sverrig, hvorunder der forlangtes, at danske Bønder skulde levere Humle til Tropperne og Orlogsmændene, og hvor det bl. a. fastholdes (⁵/₂ 1565), at Bønderne i »Viborg og Vendelbo Stifter« skulde levere 20 Skpr., skønt de gerne vilde slippe med at levere 1 Td. »pakket Humle«. ⁷¹

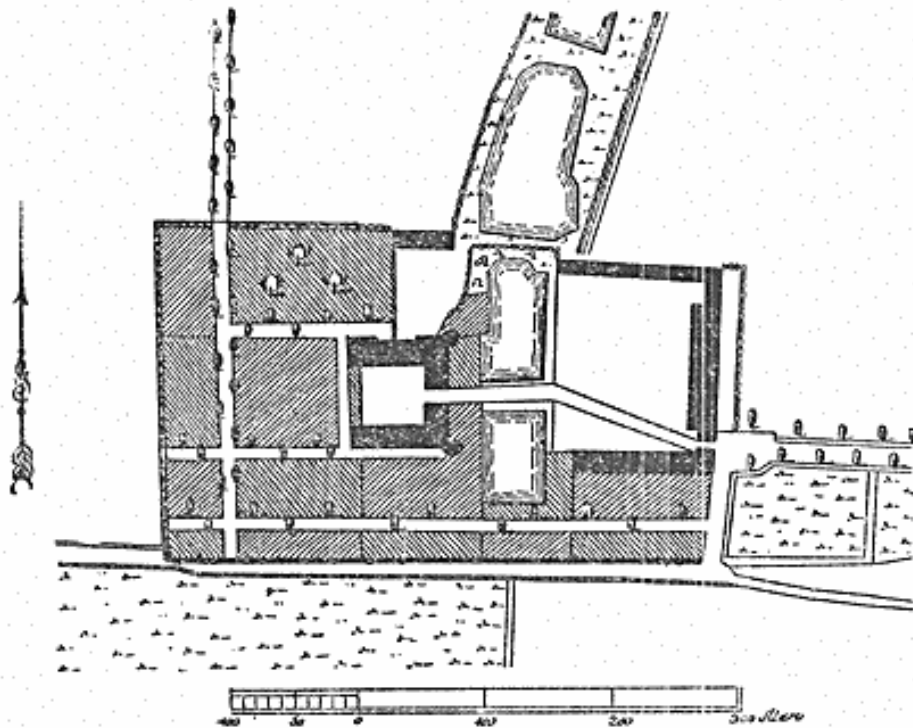
Imidlertid maa disse Bestemmelser om Plantning etc. Gang paa Gang fornyes. De fornyes saaledes af Christian den Tredie i 1547 og 1558, for af Christian den Fjerde at blive genopfrisket i et kongeligt aabent Brev af 13. Maj 1619⁹, hvori det samtidigt paalægges »vore Lensmænd, di som nu ere eller hereffter komendis vorder« og »voris undersaatte af Adellen« at paase, at Bestemmelserne virkelig efterkommes. Rundt omkring i Landet fik man i disse Aar efter 1619 travlt med at efterse, om man nu hos Bønderne havde plantet og podet, som Loven foreskrev, — og det var sølle Resultater, man konstaterede, at Loven havde skabt. Ikke mindst var dette Tilfældet indenfor vort Amt, hvor Synet efterhaanden kom til Bønderne i flere af Herrederne. Undertiden er Synet meget velvilligt og undskylder, at Planterne er døde, — til andre Tider erklærer de, at der ingen Mulighed er for Havedyrkning. Særligt strenge synes de ikke at have været nogetsteds i vort Amt.

Den første Beretning om et Syn i Henhold til Kongens Bud af 1619 har vi fra Salling (¹⁸/₉ 1621), hvor det meget velmenende siges ¹⁰ om Bønderne, »at de allesammen have saath Piller og anden Threr og Hummelkuller. Flesten Parten deraf, af forn. Threr og Hummel Kuller, som de haver lagt, impet og saatt, kan ikke faa Fremgang formedelst Jordens Maur-

hied og Skarphied . . .« — og dette kan maaske være rigtigt nok. Sandsynligvis har de dog ogsaa manglet Pleje, — thi hvorfra skulde Bønderne vide, hvorledes de skulde pleje disse Planter? Ingen havde undervist dem deri. — Synet over Kron-Bønderne i Salling Nørre Herred lyder derfor ogsaa meget træffende¹⁰ (1623), at man »saa de Hummelkuller, Piller og Abild var lagt og plantet efter kgl. Majestæts Mandater; sommesteder var de kommen vel i Grøde og sommesteder daarlig,« — det sidste har nok været det hyppigste. Et Tiaar efter vidner 24 Mand i Hindborg Herred, at det er Bønderne umuligt for Ufreds Skyld at dyrke disse Vækster, idet de (^{27/2} 1632) siger, at »dennem alle udi Guds Sandhed fuld vitterlig var, det Bønderne udi Hindborg Herred ikke haver andet at lukke deres Heinsgaarde og Koldgaarde inde med end Digthørffue og Saadhørffue, og hvis [hvad] de om Foraarit opbygger, det igjen om Efterhøsten niederfalder og af Suin og andre store Høffder niederwrødis og niederskydes, saa det er umuligt, at det kan være ved Magt, det der indenfor saad og podet er . . .«¹⁰ Yderligere adspurgt erklærer senere Lensmanden i Hindborg Herred, at det er jo bevist »tilforn med Thingvidner, at der udi Lenet er ingen Lejlighed, at man kan lægge enten Humlekuller, sætte Pillestager eller Ymper,«¹⁰ hvorefter kongelig Majestæt maa trække sig tilbage med uforrettet Sag. Og saadan er det ogsaa gaaet i mangfoldige andre danske Provinser.

Paa disse Tider har der da ikke været synderligt Havebrug paa Landet, naar lige undtages ved de faa større Gaarde (Herregaardene) og nogle Præstegaarde. Jørgen Skeel med de mange Herregaarde, bl. a. Ulstrup, beretter, at han her holdt Urtegaardsmand (1615), og at denne, som naturligt har passet Haven, skulde

have en Løn af 12 Daler aarligt,¹⁴ og det fremgaar af en Synsforretning, at bl. a. Brandstrup Præstegaard har haft sin Have; men at denne 1680 er »ganske øde« formedelst Forsømmelighed hos Embedsindehaveren.¹⁵

Plan over Haven ved Ulstrup, c. 1800.

Om nogen Havedyrkning hos Almuen paa Fur faar vi som i et flygtigt Glimt et Indtryk i Referatet af Hekseprocessen, som holdtes der i 1623, og hvoraf det fremgaar, at det ikke mindst var, fordi »Heksen« ingen Kaal maatte faa, at hun blev arrig og forarsagede, at en Ko styrtede død om for den, hvem hun vilde Ondt.¹⁶

Alting tyder paa, at Landbohavedyrkningen saavel i 1600 som i 1700-Tallet og senere hen til vore Dage fortrinsvis har været koncentreret paa de frugtbare Egne i Salling, selv om der ogsaa er Beretninger, der fortæller, hvor haardt det kunde knibe her.

Stednavnene »Humlegaard« i Krejbjerg og »Abildgaard« i Ø. Lyby maa ikke opfattes som Tegn paa noget betydeligt Havebrug, snarere som et ringere eller dog Tilstedeværelsen af noget. Thi var Havebruget mere almindeligt, maatte der til disse Stednavne utvivlsomt være knyttet et mere præciserende Tilnavn til, f. Eks. Store Humlegaard eller Østre Abildgaard etc. Nu viser de uden Tvivl kun, at der disse to Steder har været Ejendomme, som i Modsetning til Egnens andre var karakteriseret som Æble- eller Humlehaver (jevnfør lignende Navne i andre træfattige Egne). Og disse Krejbjergs tidligt fremkomne Haver kan vel nok for en Del henføres til de foran nævnte Frugthaver fra 1425.

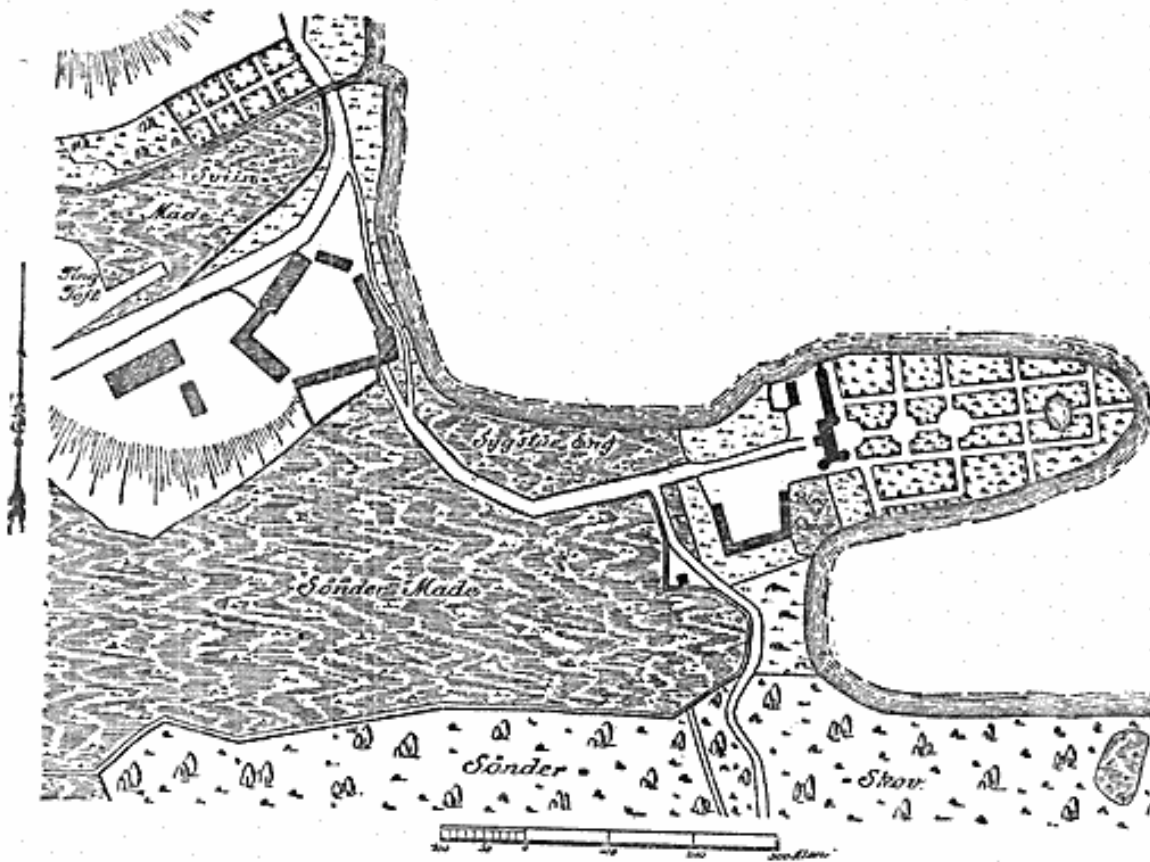
Der har dog ogsaa trindt om været nogen Frugtavl i det øvrige Salling; herom vidner bl. a. den nyttige »Husbog«, der 1702 siger, at Husmoderen skal »hver Dag søge i alle Kroge, især i Karlens og Pigernes Sengehalm . . . da man der ofte vil finde skjulte Skatte som Ost, Smør og Frugt.«¹⁷ For at kunne gemme Frugt, maa der have været saadan at faa, og der tænkes sikkert her kun paa Gaardens egen Avl af saadan. Paa den anden Side hedder det fra 1743, at »Frugttræer vil ikke lykkes i Salling« — men Grønkaal, »der her som overalt plantes i Bondens Kaalhave, saavel som i de fornemstes, og er for høje og lave en sund og behagelig Spise og Vinterkost.«¹⁸ Et Eksempel ud over den gemene Dyrkning af Grønkaal etc. har man i Salling haft i den dengang som nu saare seværdige Jebjerg Præstegaardshave, der i 1722 havde »smukke Træer og Alleer,« ligesom Astrup var »ziiret« med en Have.¹⁹ I Slutningen af Aarhundredet har Sallings Havebrug sikkert været ret betydeligt, og man har fra Salling forsynet Omegnen med Have-

sager, — ikke blot i Viborg, men ogsaa hinsides Vandet. Derom vidner det, at da Nykøbing i 1779 indretter sig en ny Torvedag og anbefaler »Landmanden fra de omliggende Amter« her at afsætte sine Varer, »især alle Slags Fiske, Have-Urter, Ost, Smør, Erter, Gryn etc.,« bekendtgøres dette i Viborg og foranlediger en heftig Strid med Færgemanden mellem Salling og Mors.²⁰

Af enkelte Haver fra denne Tid fortæller Dokumenterne bl. a. om to Kaalhaver i Fly (1798)²⁴ samt Daugbjerg Skoles Have, der i 1760 er indhegnet med et Jorddige.²⁵ Om Herregaardshaverne nævnes det fra 1763, at Bustrup har en »skjøn Frugthave«⁶⁵; 1766 hedder det om Viumgaard, at den Øst for Hovedbygningen har »En Lysthave med en Del Frugttræer og en Yderhave til Urter og Kaal,«²³ mens Eskjær i 1768 siges at have »to store Haver,«⁶⁵ ligesom det hedder om Ørslev Kloster, at »Haven, som omringer Borggaarden paa østre, syndre og vestre Side, og ligger dybt, saa man af Volden paa Trapper stiger derned, er temmelig stor og meget smukt anlagt med Terratzer, Quarterer, Alleer og deslige,«¹³ saaledes som det sig hør og bør efter Datidens Skik og Havekunst. Ved Sødal er der 1772 »to store smukke Haver,«⁶⁵ — ved Aunsbjerg endnu i 1786 »zirlige Haver,«⁶⁵ og endelig har ogsaa Fousingø sin smukke Have [se Planen]. Denne anlagdes under v. Plessens Ejertid med stolte Alleer, Broderiparterrer, Rotunder, Spejldam etc. paa Næsset i Fousing Sø, og dens eventyrlige Ruiner er den Dag i Dag et stolt Vidnesbyrd om, at der i sin Tid (c. 1705) er ofret betydelige Summer paa den.*) Og lignende vidner ogsaa Haven ved Ulstrup om (se Planen S. 417).

*) Se nærmere om denne i Gartner-Tidende 4/1 1926.

Utvivlsomt har der ogsaa paa denne Tid været en (større?) Have ved Præsteboligen i Vammen, hvor Pastor Ivar Dam Just residerede, og hvor han skrev sin af Overtro spækkede, omfangsrige og kuriøse Havebog med Titel: »Grundig Anviisning i Havevæsenet« (1774); thi ellers har han haft vanskeligt ved at faa

Haven ved Fousingø (=Gammelhave-) c. 1800.

samlet sine mange praktiske, men ret uigennemførlige Raad (som f. Eks. at helbrede Frugttræer for Larver ved at pille alle Larverne af!); men det har hidtil ikke været muligt at faa konstateret noget om denne.

Uden for Hovedgaardene og Præstegaardene har det staaet sølle til med Havebruget, fornemmelig paa Grund af Uvidenhed, Mistro, Ufrihed og desuden af Mangel paa Fred, — trods Love og Anordninger, — og ende-

lig, hvad der maaske var allerværst: Mangel paa Læ. Dette sidste Forhold vanskeliggjorde i høj Grad Havebrugets Fremkomst og har været en stadig Hindring lige op til vore Dage. Og i disse træløse Egne tog Folk gerne unge Træer for godt Brændsel, — saaledes beklager Grev Trampe til Staarupgaard sig i 1786 over, at han har »plantet nogle 1000der dyrekjøbte Frugttræer, Linde og Pile, men . . . ingen Nytte haft af samme,«²¹ fordi Folk rev dem op. Plantedes der endelig noget synderligt et enkelt Sted, var det maaske slet ikke for Frugternes Skyld, men for Læets eller Biernes, som holdtes for mere værd end vegetabile Næringsemner, — saaledes plantedes der paa Astrup Æbler, Pærer og Kirsebær for Biernes Skyld.²²

IV. Byhaverne indtil Slutningen af 1700 Tallet.

Med Reformationen forsvandt naturligvis ikke Klosterhavernes Betydning, og ikke mindst i Byerne vedblev de stadig at fungere som Forsyningssteder for Lægeplanter til Brug for Almuen. I mange Tilfælde kom Klosterhaverne i Præsternes og Hospitalernes Besiddelse, nemlig i saadanne Tilfælde, hvor en Fløj af Klosteret omdannedes til Bolig for en Gejstlig, eller Klosterkomplekset omdannedes til Hospital. Særligt i sidstnævnte Tilfælde fik da Klosterhaverne Lov at fungere videre som Lægehaver.²⁶ Fra 1558 ved vi, at der til Bisperesidensen i Viborg hørte tidligere Klosterhaver nemlig til Marieklosterets Ladegaard »den Abildgaard, som dertil . . . ligger vest for Borgevold« og en »Kaalgaard der ligger norden for op til Graabrødre . . . Muur,« hvilken Kaalgaard uden Tvivl er den Toft, der om ved Midten af 1850 tilhører Hospitalsforstanderen,²⁷ mens selve Graabrødreklosterets Have antages at være bleven til den senere Hospitalshave.²⁸

Iøvrigt er Oplysningerne om Haver fra disse Tidens Viborg (og Skive) saare fattige. De senere Tidens Ildebrande har gjort, hvad de kunde for at udslette de flest mulige Vidnesbyrd derom, baade skriftlige og andre Vidnesbyrd. Et og andet vides der dog. Et Dokument fortæller saaledes, at Capitlet $\frac{9}{2}$ 1555 anmodes om at unde Christian Friis een til Viborg Domkirke hørende Abildhave, som ligger belejligt for ham ved hans Gaard i Viborg, — i hans Livstid mod sædvanlig Leje.⁷¹ Et Skøde melder 1556, at Frederik den Anden bortskænker til Fru Anne Lykke, Otto Krummens Hustru, en Jord og Grund i Viborg, som strækker sig bl. a. til Sct. Hans Klosters Abildgaards Gærde,⁷² og 1558 er der Stadfæstelse paa et Brev til Kield Juel, udstedt af Viborg Domkapitel, hvorved man efter Kongens Befaling udlægger hans Eftermand Kapitelsresidens med tilliggende Abildgaard og Kaalgaard.⁷³ Fra 1690 nævnes i Skive »Slods gamle Hauge« nær ved Skivehus,⁵⁰ mens der i 1682 ved Taksation af Byens Jorder opføres »Kaaljord« ved de 13 Ejendomme og ved een af dem en »stor Haffue.«⁸¹

Iøvrigt gjaldt der for Byjorderne ganske andre Regler end for Bøndernes Jorder, og Bestemmelserne om Plantning af Æbler, Pil, Humle etc., som Bønderne var undergivet, eksisterede ikke for Borgerne. Haver var i det hele taget ikke ret velset i Byerne, hvor det var Handel og ikke Jordbrug, man skulde lægge sig efter. Naar derfor Byerne hjemsøgte af Ildebrande, og man i Stedet for straks at genopbygge Husene, gav sig til at dyrke Tomterne ved Land- eller Havebrug, saa Regeringen kun en uheldig Forholdsregel heri. Af denne Aarsag udstedte Christian den Femte under $\frac{10}{12}$ 1692 det Forbud, »at ingen herefter, under vedbørlig Straf, maa lade indrette Haver ud til Gaden paa øde Byg-

nings-Pladser i Kjøbstæderne udi Danmark; hvorover Magistraten paa ethvert Sted alvorligen skal holde . . . saasom sligt er til Vanheld og foraarsager, at deslige Pladser ei igjen opbygges.«³² Nogle Undtagelser kunde gøres for København, og Borgere, som her ikke kunde undvære Have paa en Plads til Gaden, skulde da hegne denne Lod (Have) med Brandmur.³³ I et Reskript til Stiftsbefalingsmanden i Viborg (13/1 1741) paabydes noget lignende her, idet det hedder, at »ingen maa efterdags i Viborg . . . indhegne deres Haver med Riis- eller Torn-Gjerder inde i Byen ud til Gaden . . . men de skal indelukke deres Haver med Muur eller Plankeværk . . . ligesom alle Havers Indhegninger med Gjerder skal efterhaanden ved Stedernes og Eiernes Forandring afskaffes,« idet saadanne Hegn ansaas for farlige i Ildebrandstilfælde og var til »vanziir«. ³⁴ For at fremme denne Foranstaltnings Gennemførelse kunde man sætte Forbryderne i Tugthuset dertil, idet disse skulde udføre Arbejder, som er til »Byens og andres Nytte,« og derunder nævnes i Fundatsen for Tugthuset (14/11 1743) netop saadanne Arbejder som »Vejene paa Byens Grund at forbedre, Steendiger om Byen i Steden for Riisgjerdsel, eller Tørvediger og Planker at sætte.«³⁵

I hvor stort et Tal Haver har optaget Grundene i Viborg, efter at denne By Gang paa Gang er hærgnet af Brande, er ikke godt at sige. Et Sted ser man anført, at Jorderne er »vidtløftige, ubebyggede, eller af Haver optagne,«³⁶ — et andet Sted, at Byen om ved Aarhundredskiftet 1800 var en udpræget Agerbrugsby,⁴⁰ og at Havedyrkning eller Gartneri »ikke til Stadighed . . . har været Næringsvej for Nogen.«³⁷ Bykortene skelner ikke klart imellem Tofter og egentlige Haver, hvorfor det ad disse Veje ikke er gørligt at udrede

dette Forhold nærmere. Eet synes imidlertid alle Illustratorer at være enige om, nemlig dette, at Byen har haft temmelig mange Træer, særligt samlede i Alleer. Saavel ældre Billeder, som Billeder af Viborg fra c. 1800 og endnu senere (c. 1850) viser ret mange Træer, og de tyder afgjort paa Tilstedeværelsen af større, beplantede Haver.⁶⁶

Endnu i vore Dage præges Byen af mange gamle Træer. Særligt er Lindene ved Rektorhaven kendte af den store Offentlighed, og de danner her i Forbindelse med det gamle Stengærde og den smukke, fredede Hjørnepavillon ved Mogensgade og Matthiasgade et ejendommeligt og stemningsfuldt Sceneri. De danner da ogsaa sammen med den Have, de tilhører, et helt lille Kapitel af Viborg Byhavers Historie, Historien om Rektorhaven.

Da Latinskolen i 1700-Tallets Slutning nedbrændte, henlaa i lange Tider denne Tomt og Haveplads ubenyttet og uryddet. Den var naturligvis ingen Pryd for Byen, særligt naar tages i Betragtning den centrale Plads, den optog, og det var da ej heller underligt, om man søgte efter Udveje for at ændre dette Forhold. Lærerne, som maaske ikke var nærmest til dette, indgav desaarsag i 1783 en Ansøgning om, hvorvidt de maatte faa Lov at rydde Havepladsen, indhegne den og i Fællesskab dyrke den, imod at de til Dækning af deres Udgifter fik et Forskud af Skolens Bygningskasse paa 400 Rdl. Dette bevilligedes dem, og de gav sig da til at opsætte det Stengærde, som vi endnu kan fryde os over, ligesom de dyrkede Haven til fælles Fordel. Noget før Aar 1800, da Skolen atter var opført, deltes Haven imellem Konrektor og Rektor, og Konrektor Tetens opførte lidt før 1800 paa sin Del det bekendte Lysthus. Efter hans Død foresloges det

Skolen at købe dette Lysthus; men først i 1830 kom Købet endelig i Stand, og Lysthuset i Skolens Besiddelse. Iøvrigt havde der været den Ejendommelighed ved Delingen af Haven, at Tetens maatte igennem Rektors Have for at komme til sit Lysthus, men dette Forhold ændredes ved, at Haven i 1842 deltes mellem Overlærer og Rektor, saaledes at hin fik den vestlige og denne den østlige Del.⁶⁶

Historien om Rektorhaven er sluttet med Latin-skolens Flytning til Mogensport; men Rektorhavens sidste Kapitel er ikke derfor skrevet. Det ligger nær paa dette Sted at fremhæve, hvilket ejendommeligt Præg dette Gadehjørne ved Rektorhaven har, og det kan ikke være upaatalt, at Byen her bør benytte enhver Lejlighed til at bevare saa meget som muligt af Stedets Karakter og Stemning. Hvad der end maatte blive af den gamle Bygning: Stengærdet og de gamle Linde maa ikke røres, og der bør ikke tillades nogen at bygge paa Havens Plads. Tværtimod er der her den bedste Anledning for Byen til at skabe sig et seværdigt Anlæg, saaledes som flere andre Byer har det. Indenfor den gamle Ramme af Sten og Linde bør udformes en Have efter historiske Motiver; thi en saa ideel Plads som denne til Udformning af en historisk-botanisk Have skal man lede længe om. Aarhus har faaet en Antydning af en historisk-botanisk Have ved sin »Gamle By«; Vordingborg har faaet sin historisk-botaniske Have ved Slotsruinen; Odense har sine Klosterhaver ved Sct. Knud. — »Stiftsstadens Viborg« bør ikke staa tilbage, men til Billedet af de gamle Huse i Mogensgade føje Billedet af de gamle Haver i kunstnerisk afklaret og tilfredsstillende Form. —

I Skiveegnen har Haven ved Skivehus været en af de større, og fra Slutningen af 1700-Tallet foreligger der

ganske morsomme Enkeltheder, idet et Brev melder om Forsømmelighed ved Pasning af denne Prokuratorens Have. Hans Hustru skriver derom fra Kyø Herregaard under 17. August 1788 følgende:¹²

Det er ilde, at Pigen ej lod Kirsebærrene føre i Brug og tørres før Bedærvelse, ifald hun ei vidste at bringe dem til anden Nytte. Man burde dog have noget i Huset, især af hvad vi selv haver eller auler. Stikkelsbærs Afplukning, før de blive modne, at legge i Bouteller, er vel og gaaed ligesaa i Henseende Afbetiening, i saa Fald nytter Resten indtet uden til Sviin, og gjøre Salg deraf er ikke værd, men lad hende betiene sig af Roer o. v. til Folkene, før det forgroer . . .

Frøærter og alt i Haugen maae vel tilsees ret moeden og om muligt i Fuldmaane optaget eller indaulet, Træefrugten i ret Tid aftaget, ethvert Træes Frugt lagt for sig, at jeg kunde kiende Frugten af disse for det meeste af mig selv podede Trær . . .

Skønt der ikke er synderlige skriftlige Vidnesbyrd om, at der har været ret mange Haver i Skive paa disse Tider, bortset fra Haven ved Skivehus og de før omtalte Kaalhaver, meddeler dog Billeder fra 1755 og 1767 Beskueren det Indtryk, at der maa have været endog betydelige Plantninger, idet de begge præsenterer Byen indhyllet i en frodig Trævegetation, der neppe kan anses for helt at være et Fantasiens Produkt hos vedkommende Kunstnere. Nogle gamle Trær, der kan stamme fra disse Tider kan maaske nok paa-vises; men af gammeldags Lægeplanter o. desl., er der ved Skivehus kun funden lidt Kalmus i Grøfter og en lille Samling Tordenskræpper paa det ydre Havedige.⁷

V. Omkring Aar 1800.

Mens Regeringen tildels forgæves søgte at fremme Havebruget ved Paabud og Belønninger, saaledes som

det foran og i et efterfølgende Kapitel ses, var der en enkelt Kultur, der mere og mere vandt Terrain, og som ikke var underlagt nogensomhelst regulerende Bestemmelser. Den begyndte som decideret Agerkultur, kom senere ogsaa ind i Haverne og staar nu paa Grænsen mellem Have- og Markkulturerne, idet den dyrkes paa begge Maader, og denne er Kartoffelavl.

Det begyndte ude i Tyskerkolonien paa Ahlheden, hvis Beboere ikke for Intet fik Tilnavnet »Kartoffel-tyskere« og havde medført Kartoffelen fra andre Egne; fra Kolonien her (og andetsteds fra) udbredte Dyrkningen sig over det ganske Land, saa Kartofflen nu har erobret alle Hjem. At komme nærmere ind paa dette interessante Emne om Kartoffeldyrkningens Indførelse i Danmark vilde føre for vidt her, og der maa nøjes med at henvise til Studium andetsteds.³⁸ Det skal lige anføres, at man i Kolonien i Vium Sogn dyrkede Kartofflerne sammen med Ærter paa Marken, idet man derved opnaaede for det første, at faa tidligt modne Ærter, som solgtes i Bælgene i Viborg, og for det andet fik en udmærket Afgrøde af Kartoffler og end yderligere en efterfølgende fin Afgrøde af Rug.⁴⁰

Men Kartoffelavl var altsaa Markavl, og paa denne Vej vil vi ikke følge den; kun i dens Vej til Haverne. I Kolonien var der imellem Bygningerne indhegnede Pladser til Havebrug,³⁸ hvad ikke var almindeligt i disse Egne; men der dyrkedes vistnok ikke Kartoffler paa disse, — i hvert Fald fortæller ingen Beretninger herom. Den dyrkedes heller ikke i Haverne i Vium paa N. Blichers Tid (1794);⁴¹ men ikke desto mindre hedder det sig blot et Aarti ind i 1800-Tallet fra Salling, at »Kartofler og Kaal haves overalt i Haverne.«⁴⁰ Det er dog utvivlsomt, at Kartofflen ogsaa før 1800-Tallets Begyndelse i Hedeegnene Syd for Viborg har vun-

den Indpas i Haverne, og den betegnes da ogsaa som saadan i et Promem. fra Cancelliet til Stiftsbefalingsmanden i Viborg ^{2/5} 1794).⁴²

Anledningen til dette var, at Pastor Nielsen i Dolle-
rup mente, at da Kartoffelen mere og mere udbredte
sig i hans Sogn, maatte ogsaa denne Avl skatte til
ham, og Bønderne burde give ham Tiende deraf. Det
er ganske karakteristisk baade for Tiden og Egnen,
at Kartofflen her allerede saa tidligt optræder som et
Tvistens Æble. Pastor Nielsen lader en Forespørgsel
om det vanskelige Emne indgaa til Cancelliet. Dette
mener sig ikke kompetent til at svare paa denne Sag,
der ogsaa her rummer synderlige Vanskeligheder, men
man sender Sagen til en Kommission angaaende
Landboforhold; ej heller denne formaar helt at ud-
rede, hvorvidt Kartoffler er Have-Urter eller Mark-Ur-
ter, men fælder den salomoniske Dom, at »siden Lo-
ven ikkuns paabyder Tiende af den Sæd, som saaes,
men Kartoffler plantes« (!) kan der, saaledes som Can-
celliet derefter fortsætter, »lige saa lidt som af andre
Havevæxter fordres Tiende.« Naar det i vore Dage er
almindelig Sprogbrug, at Kartoffler »lægges« (ikke »plan-
tes«), kan man kun trække paa Smilebaandet ad denne
Dom. Den giver imidlertid, trods alt, Kartofflerne et
Fortrin fremfor andre Kulturer, — og det er vel ikke
uden Betydning for dens senere Udbredelse, at den
har faaet netop dette Afgiftsfritagelses-Stempel allerede
før 1800.

Om Haverne siges iøvrigt (i spredte Notitser) fra
Salling, at »af Hør saaes noget, af Hamp intet, af
Kummen lidet, Sennep intet, ej heller Humle
Frugttræer haves kun enkelte uden for Bondestanden.
Gode Haver med Frugttræer og Kjøkkenurter gives paa
Herregaardene Eskjær, Astrup, Kielgaard og Krabbes-

holm.«⁴⁰ Om Viborg Haver oplyses der intet synderligt ved denne Tid ud over, hvad foran er anført, mens det fra Skive lyder, at »Her er mange gode Haver, Plantninger og Træer, samt adskillige kjønne Lysthuse og Hækker.«⁴³ Den mest omfattende Skildring af en Egn's Haver faar vi af Pastor N. Blicher i Vium,⁴¹ der baade fortæller om Havernes Nytturter og deres Ukrudt med mere. Han siger bl. a. om Urterne, at »Ægopodium podagraria (Vild Angelika)« er »det værste Ukrudt i Haugerne. End ikke ved Kulegravning $\frac{3}{4}$ Alen dybt har jeg kunnet reent udrødde det af min.« Ogsaa Vild Persille konstaterer han i Haverne ligesom Graabone (Bynke), Skarntyde, Kokleare, Dild, »Delphinium Ajacis,« lidt Humle og Desmerurt, som »efter Fortjeneste« er »ophøjet iblandt vellugtende Hauge-Blomster.« Skorzonnerrod dyrker Blicher selv, idet han (meget nøjsomt) bruger dens Rod til Kaffe og dens Top til Kvæget! Om Træer og Buske siger han, at »Hindbær voxe her gjerne, endog nogle Steder vilde. Brombær ere her vel; men faae. Hyben (vilde Roser) ligesaa . . . Roser ere her baade røde og hvide i nogle Hauger. Stikkelsbær i Hauger og til Hegn paa Steendiger. Ribs og Solbær have faae, dog Nogle . . . Skovavel (vildt Æbletræ). Mængden ved at bruge Barken til at farve med. Hyld bruges meget til Lye og Hegn om Kaalhauger . . . Røn elskes og dyrkes meget af Almuen; men Træerne staae omkring deres Kaalhauger alleene til Sirat. Af de almindelige Frugttræer: Kirsebær, Plommer, Æble og Pæretræer have En og Anden i Vium nogle faae . . .«⁴² Iøvrigt siger Blicher om Haverne, at »Nogle Hauge. Urter dyrkes af en Deel Bønder, nemlig foruden Grønkaal (hver Mands vigtigste Haugeurt), Gulerødder (Morødder), Petersillie (Pasilli), Porre, Sukker[ærter], Løg,

Timian, dog kun lidet af hver Slags. Ligeledes have Nogle: Peberrod, Malurt, Krusemynt, Ambra, Hjertensfryd, Roser,«⁴³ alt, som det ses, saare fattigt og nøjsomt, og dog maaske ikke saa lidt mere her, hvor den virksomme Mand gjorde sin Indflydelse gældende iblandt Almuen, end saa mange andre Steder, hvor Præsten ikke interesserede sig synderligt for landøkonomiske Spørgsmaal, og hvor Klima, Lyng, Jordbund og Uvidenhed i Forbindelse med Uvilje paa Forhaand afvæbnede enhver, der vilde gøre noget for Fremhjælpsningen af Egnens naturlige Hjælpekilder og derunder virke for Forbedringer i Landbruget og Op-hjælpning eller Fremskaffelse af noget Havebrug.

En god Støtte for Udviklingen af noget Havebrug fik man imidlertid i disse Tider (foruden i Landhus-holdningsselskabet; se senere) i Kravet til Seminarierne om at meddele Seminaristerne Undervisning i Havedyrkning, og til Seminaristerne om efter Dimission at plante, saaledes som det fordredes i Danske Lov III.13.18 Paabud herom fik man i disse Egne f. Eks. fra Seminariet i Ranum.⁴⁴ I dette Seminariums Fundats staar der angaaende Havespørgsmaalet, at under Opholdet paa Seminariet undervises der af første Lærer i:

Hagedyrkning, saavel de almindeligste Kjøkkenurters, som fornemmeligen Pile og andre Træers Plantning, Frugttræers Opelskning og Forædling, saa og Omgangsmaaden med Humle, Hør, Krap og deslige, samt med Bier.

§ 22. Hos de Bønder, hvor Seminaristerne opholde sig, maae de anlægge smaa Hauger, til hvis Beplantning af Seminariets Hauge gives dem Sættepil og andre Træer. De, som ej kunne finde Lejlighed her-til hos deres Verter, overlades af Forstanderen et Stykke Jord til saadant Brug.

Efter Dimissionen var Seminaristerne pligtige til at praktisere denne deres Havekyndighed, og det hed derom i Fundatsens § 25:

De bør ikke forsømme, saavidt Lejlighed tillader, at lægge Vind paa Haugedyrkning, og som de, der kjende Omgangsmaaden, bør de efterkomme D. L. 3.13.18, som befaler at lægge i det mindste 5 Humlekuler, plante 3 Æble-, Pære- eller andre gode Træer, og desforuden 10 Pile aarligen, hvilket kunde skee paa saadanne Steder, som de selv dertil med Vedkommendes Samtykke finde bekvemmest. Attest om Fuldbyrnelsen heraf indsendes hvert Aars 1ste Maj til Seminariet i de første 6 Aar efter Seminaristens Udgang.

At disse fra Seminariet udgaaede Skolelærere hver for sig i deres Egn har gjort et Stykke Arbejde for Havesagens Fremme er temmelig givet. Fra vort Amt foreligger der ganske vist ikke mange Vidnesbyrd derom; men efter Erfaringerne fra andre Amter (f. Eks. Aalborg og Thisted Amt),⁶⁷ er det ganske betydeligt, hvad Skolelærerne har kunnet udvirke, dels selv, dels ved deres ansporende Eksempel.

VI. Landhusholdningsselskabets Præmieringer og øvrige Arbejde i Havesagens Tjeneste.

Skønt Paabudene for Bønderne om at plante Æbler, Pil og Humle endnu stod ved Magt ved 1800-Tallets Begyndelse og forøvrigt eksisterer i Ubemærkethed den Dag i Dag (Danske Lov III.13.18), var der ligesom tidligere ej heller ved 1800-Tallet nogen, der tog sig Paabudet ad notam, og der var ej heller nogen, der tilsaa, om de blev efterkommet. De yderst faa Undtagelser bekræftede kun Reglen, og saavidt bekendt var der ingen uden Godsejeren, Justitsraad

Lange paa Eskjær, der søgte at faa Humledyrkningen fremmet paa sit Gods; men han maatte ogsaa gøre det ved selv at lade Gartnere plante i Bøndernes Haver.¹⁰ Bønderne selv gjorde det ikke, og Skolelærerne kunde jo ikke overkomme alle Haver. Bestemmelser søgtes opfrisket ved Forordningen af 18/4 1781; men saa lidet var man sikker paa at have Held med dens Gennemførelse, at man kun lod den omfatte Kronens Godser i Nordsjælland og enkelte tilliggende Steder, — og Rigtigheden af Tvivlen om dens Gennemførlighed bekræftes tydeligt derved, at denne særlige Forordning snart atter ophæves (under 4/10 1806). Siden da er der ingen, der for Alvor har krævet de gamle Bestemmelser overholdt eller indført, — bortset fra Bestemmelsen i Skolelærerinstrukserne (se dog Hedeselskabets Tidsskrift 1911). Skulde Have- og Plantningssagen vokse frem, var det ikke ad Paabudenes, men det var ad det gode Eksempels Vej, man maatte vandre, og det var i Stedet for Paabud Belønninger, man maatte tage i sin Tjeneste. Her var det, at Landhuusholdningsselskabet satte ind med sin Indflydelse.

»Det kongelige Landhuusholdnings-Selskab« stiftedes under kongelige Auspicier i Aaret 1789, og dets Stiftelse stod i nær Relation til de betydelige Landbo-loye, saasom Fællesskabets Ophævelse, Udskiftningen etc., alle disse Reformers, som efterhaanden omdannede Bondens Levekaar og Levevis. Selskabet tog sig paa, dels at udarbejde teoretiske Afhandlinger og Vejledninger om Landboemner, dels praktiske Haandbøger (»Bondepraktica«), dels fremmede det praktiske Foranstaltninger til Ophjælpning af Landets naturlige Hjælpkilder ved Tilskud eller ved Præmieringer. Dette sidste Omraade var nok det, der mest kom til Publikums Kundskab, og var den mest populære Foranstaltning, —

Præmieringerne omfattede de mest forskellige Materier, »Høravl«, ligesaavel som »Sælhundefangst«, »Vildgaasefangst« ligesaavel som »uldne Huers Forfærdigelse«, »Sommerstaldfodring« ikke mindre end »Stengærders Rejsning«, »Husflid«, »blandet Flid«, »Kunstflid«, »Hørberedning«, »Oprettelse af Almuebogsamlinger«, »Forfærdigelse af Tarmestrænge«, »Faarefoldes Opførelse« osv. osv. Af Foretagender vedrørende Havebrug præmieredes gode Haver i Almindelighed, Humlehaver, Anlæggelse af Planteskoler etc. i Særdeleshed. Om disse Præmieringer foreligger der en Række rørende Beretninger, der fortæller om Almuefolk eller Embedsmænds Pionerarbejde, som blev til Eksempel og af den største Betydning for Egnen saavel som for den paagældende, idet der skabtes Eksistensbetingelser for Familier paa Jordlodder, hvor ingen havde tænkt sig Muligheden af saadant. Af disse Præmieringer⁴⁶ falder den første i 1794 og man giver:

For Frugttræskolers Anlæg i Dannemark og Norge, den anden Guldmedaille til Gærtner Johan Christian Bursche ved Ulstrup i Viborg Stift . . .

Paa denne Tid præmieredes endnu ikke almindelig Flid i Havebruget uden for Københavns Amt, hvor man holdt en Gartner til at hjælpe Folk med at faa anlagt deres Haver; men i Rescript af $13/4$ 1811⁴⁵ udvides Virksomheden til det øvrige Land, idet der i et kongeligt Budskab siges, at:

Idet vi med allernaadigst Velbehag paaskjønne den roesværdige Iver, hvormed vort Landhuusholdnings-selskab hidtil har virket til Bønderhaugers Anlæg og Fremkomst, ville vi have Samme allernaadigst paa-lagt, at indsende allerunderdanigst Betænkning, om det hensigtsmæssige, at det blev særskilt overdraget

til tvende af Selskabets Medlemmer . . . at tage denne vigtige Gjenstand under speciel Bestyrelse . . .

Hvilket Rescript efterfølges af det kongelige aabne Brev af 7/6 s. Aar, hvori det meddeles, at Landhuusholdningsselskabet har nedsat en Havekomité, og at det paalægges Embedsmændene at støtte denne; thi

»Da Vi med Landsfaderlig Opmærksomhed anser og ynde dette gavnlige Anliggendes mueligste Fremme, saa forvente Vi, at enhver af Vores geistlige og verdslige Embedsmænd, hvem dette Vort aabne Brev forevises, lader sig det være magtpaaliggende i sin Embedskreds at understøtte saavel Landhuusholdnings-Selskabets Haugekommitté, som dets tvende Medlemmer i alt, hvad der kan tjene til at fremme Øiemedet . . .«

Sammen med Skolelærerne indtraadte nu Præsteskabet i Arbejdet for Havesagens Fremme, noget der i en rationalistisk Tid ikke kom den ilde tilpas, og som adskillige af Standens Repræsentanter allerede mange Steder privat havde praktiseret.⁶⁸ Og fra nu af falder der af og til en og anden Præmie indenfor Amtet, som det af det følgende vil ses, idet dog den første for 1820 er af mere periferisk Art, og angaar Avl af Kardeboller, hvorom det hedder i Beretningen:⁴⁶

Captain Undall, Inspecteur ved Tugthuset i Viborg, har indgivet Beretning om at have i Aaret 1819 avlet 1200 Planter af Kardebollen, som hver gav omtrent 12 store og smaa Boller, hvoraf Prøver ere indsendte. Disse have Selskabet ved en sagkyndig Mand ladet bedømme, som erklærede, at, uagtet de vel ikke vare saa fortrinlige som de franske, kunne de meget godt anvendes i Klædefabriker. Da de fra Udlandet indførte Kardeboller ere meget kostbare, og Dyrkningen af denne Plante ikke er almindelig hos os, saa fandt

Selskabet, at Capt. Undalls Fortjeneste i denne Henseende burde paaskjønes, og tilkjendte ham paa Grund heraf, som et Beviis paa dets Agtelse, det 6te Bæger med Paaskrift: »For Dyrkning af Handelsplanter.« Den indsendte Beretning er attesteret af D'Hrr. Cancelliraad og Borgermester Gundelach, Provst Zarthmann og Landvæsenscommissair Just.

I Aaret 1823 faar Selvejer Mads Dalsgaard af Hørup Sogn, Lysgaard Herred, Sølvbæger for. »Adskillig Jordforbedring,« og det hedder om Haven, at:

Den af ham anlagte Frugt- og Kjøkken-Have paa 4 Skpr. L., hvori findes 60 Æble- og Pæretræer i bedste Vext, samt en Toft af 3 Td. Ls. Størrelse, har han ligeledes indhegnet og beplantet. Paa 2 Skpr. L. har han anlagt en Humlehave med 78 Kuler, hvoraf han har avlet $4\frac{1}{2}$ Lpd. Humle aarlig . . .

Den første Præmie for Haveanlæg alene falder i 1824 og tildeles en Kvinde, hvilket er ret bemærkelsesværdigt; thi selv om det i Reglen er Kvinden, der har taget sig af Haven, er det dog altid Manden, der har faaet Præmien. Her er der imidlertid Tale om en Enke:

Enken Birgitte Agerschou tilkjøbte sig i Aaret 1802 en udyrket Hedeparcel paa Tostrup Byes Mark i Almind Sogn, Lysgaard Herred . . . I 1808 opførte hun her en Stuebygning og et Udhuus af Egebindingsværk med murede Vægge; senere byggede hun en grundmuret Staldlænge. Saasnart Stuebygningen var opført, tænkte hun paa at anlægge en Have og lod sig ikke afskrække ved de Vanskeligheder, et saadant Forehavende maatte møde, da hele Ejendommen kun bestod af store Lyngbakker. Hun lod indhegne noget over 4 Skpr. L.; omkring den Deel af dette Stykke Jord, der vender ud til Landevejen, er sat 40 Favne Steendige, hvortil Stenene ere opbrudte paa Marken; det øvrige af Hegnet er et forsvarligt Jorddige. Hun

lod derpaa kulegrave og god Jord tilføre. Efterhaanden som hendes ringe Evne tillod hende det, anskaffede hun Træer af de bedste Slags, hun kunde erholde; i Haven forefindes nu 250 Frugttræer, alle i frodig Væxt, og af hvilke de fleste bære udsøgte fine Frugter; desuden findes i Haven adskillige uforædlede Træer, samt alle Slags Buskvæxter af Rips, Stikkelsbær, spansk Hyben, Hindbær m. m., og Kjøkkenurter i Overflødighed. I Haven er ogsaa dyrket Humle. — 4 Tdr. L. af sin Mark har hun ladet mergle. Det her anmeldte er i eet og alt bevidnet af D'Hrr. Pastor Meldahl, Kongl. Skovrider Bang og Sognefoged Christen Olsen.

For den utrættelige Flid, som Enken Birgitte Ager-schou har udviist ved det omtalte af hende tildeels ved egen Haand udførte Haveanlæg i en skarp, sandt Hedegn, tilkjendees hende som et Agtelsestegn Selskabets fjerde Sølvbæger med Paaskrift: »For fortjenstfuld Havedyrkning.«

Præmien for det følgende Aar 1825 tildeles »For Frugters Tørring,« og den falder ganske naturligt i Kirsebæregnen i Løvskal. Herom hedder det, at

Jordbruger Rasmus Schoubye i Løvskal . . . har anmeldt at have tørret et Partie Kirsebær, omtrent 700 Pd., og deraf erholdt 174 Pd. i tørret Tilstand, hvoraf gode Prøver ere indsendte. Hans Anmeldelse er attesteret af Pastor Becher og Forligelses-Commissair Aarup og ledsaget med Anbefaling fra Stiftamtmand Schönheyder. Det opgivne Quantum tørrede Kirsebær er vel for lidet til at kunne komme i Betragtning efter Priisopgaven, men med Hensyn til, at Reclamanten er den første, der har meldt sig i denne Anledning, og han desuden boer i en Egn, hvor Frugttrædyrkingen trænger til Opmuntring, fandt Selskabet ham værdig til en Belønning og tilkjendte ham derfor som et Agtelsestegn det 5te Sølvbæger, med Paaskrift: »For roesværdig Vindskibelighed.«

Imidlertid blev dette Foretagende for denne Egn kun til ganske enkelte Tilfælde, saaledes som det ses senere (Amtsbeskrivelsen). — For »Adskillig Jordforbedring« faar samme Aar Skolelærer R. Klotrup i Gjørup, Rinds Herred, Sølvbæger, og om hans Flid i Haven hedder det, at

Forhen fandtes ved Skolen ikkun en liden Kaalhave, hvilken han har udvidet, saa at den nu har en Have paa 4 Skpr. L., som er indhegnet og beplantet med over 300 vilde Træer til Ly, og hvori er opelsket en stor Deel forskellige Frugttræer foruden Buskvekster. En Mængde forædlede Frugttræer har han bortskjænket til Omegnens Bønder og selv udplantet dem for disse. Hvidkaal dyrker han til Salg; Humle har han ogsaa allerede længe dyrket og med saadant Held, at han efter Opfordring har maattet anlægge adskillige Humlehaver for andre . . .

De her omtalte Foretagender afgive et mærkeligt Beviis paa, hvad der, selv i en af Landets skarpe Sandegne, lader sig udrette ved uafbrudt Anstrængelse . . .

Samme Aar faar Sognefoged Søren Christ. Lourcing af Bjørngaard i Tapdrup Sogn, det 6te Sølvbæger med Paaskrift: »For Flid ved Havedyrkning,« fordi han havde:

Anlagt 3 Haver, som indtage omtrent $1\frac{1}{2}$ Td. L. I den ene af disse Haver har han plantet 204 Frugttræer af forskellige Slags og alle forædlede; den anden Have benytter han til Kjøkkenurter og Kartofler og i den tredie dyrker han Humle. Frugthaven er indfredet med forsvarlig Steendige og de tvende andre Havepladse med levende Hegn; alle Haverne ere rundt om beplantede med Piil, som give gode Baandstager, samt med Røn, Birk, Eeg, Bøg og andre Træer, ved hvilke er tilvejebragt Læ for Haverne og Bygningen. Reclamanten lægger ogsaa megen Vind paa Bieavl . . .

Nu falder der ingen Præmie før 1828, hvor de deles en Bonde; det hedder, at

Selvejrbonde Jens Pedersen Meelgaard i Neder-Hornbek, Sønderlyng Herred . . . , har i Aaret 1814 af sine Jorder indhegnet 4 Td. L. g. M. med dobbelt Dige og omplantet dette, til Frugt- og Kjøkkenhave bestemte Indelukke, med en dobbelt Rad Piil. I denne Have har han efterhaanden udplantet 70 Blommetræer, 44 Æble- og Pæretæer, 36 Kirsebærtæer og 6 Moerbærtæer, samt 524 Ribs- og Stikkelsbærtbuske, foruden endeel vilde Træer. Frugttræerne ere af ham selv forædlede og alt det Udplantede staaer i frodigste Væxt. I Haven sættes aarligen 4 til 6000 Kaalplanter af forskellige Slags; den øvrige Jord afbenyttes til Kartofler, Kjøkkenurter m. m. Han sælger aarligen en Mængde Havefrugter i den nærliggende Randers Kjøbstad. Hr. Stiftamtmand Schönheyder har anbefalet denne Bonde til Selskabets Opmærksomhed, og det Anførte er iøvrigt attesteret af Dhrr. Kammerraad, Herredsfoged Rod og Pastor From samt af Mogensen og Chr. Ulstrup.

For dette Haveanlæg, det største, der findes hos nogen Bonde i den Egn, tilkjendtes Gaardmand Jens Pedersen Meelgaard, som et Agtelsestegn, Selskabets 5te Sølvbæger, med Paaskrift: »For fortjenstfuld Have dyrkning.«

Det 6te Sølvbæger tilkendes en anden Bonde i Viborg Amt, nemlig Fæstegaardmand Rasmus Christensen, Udflytter paa Velløv Mark, Hovlbjerg Herred, som

Modtog i Aaret 1813 sin Gaard efter sin gamle Fader og har siden ved dennes Hjælp opført 113 $\frac{1}{2}$ Favne 10 til 11 Quarteer høit Steendige om sine Haver, hvilke ligesom Gaarden ere anlagde paa et Stykke tilforn udyrket, med Lyng begroet Hede. Alle Stenene til dette Hegn ere opbrudte paa Gaardens Marker. I disse Haver have Fader og Søn udplantet 233 Frugttræer, som ere i god Grøde og næsten alle have baaret Frugt, desuden 179 vilde Træer, ligeledes i god Væxt. Til Hegn i og omkring Markerne have de gravet 896 Favne Grøfter, hvorved tillige en liden Bæk er ledet hen over en Eng, hvis Vanding har fordoblet Høeavlén . . .

I Aaret 1829 faar atter Avlsbruger Rasmus Skoubye i Løvskaal Belønning (15 Rbd.) for i 1828 at have tørret 1200 Pd. Kirsebær, som er solgt og er attesteret at have været gode. Huusmand Jens Thomsen i Tinbek, samme Sogn, har taget Skoubyes Metode op og i 1828 tørret 432 Pd., for hvilket han faar 10 Rbd. Gaardmand Niels Sørensen i samme By faar det følgende Aar (1830) »Hæderlig Omtale,« fordi han for over 20 Aar siden har anlagt en Have paa c. 4 Skp. L. og deri plantet over 200 Frugttræer, ligesom han i Haven har en lille Planteskole. 1833 faar Møller Ilsøe fra Høyenstrup Mølle et Bæger, og han har bl. a. »en Mængde frugtbærende Træer« i sine to Haver; men Præmien for egentlig Havedyrkning, det 4de Sølvbæger, tildeles dog i dette Aar Husmand og Gartner Søren Pedersen Lindberg af Grinderslev i Salling, som

Har med Spade og Greb opdyrket et Stykke Jord paa en Hedebanke, og paa en Del af det Opdyrkede anlagt en Have, som han har indfredet med levende Hegn og beplantet med 80 Frugttræer, der ere i god Vext. Desuden har han, tildeels omkring Haven, plantet mange Skovtræer. Ved at anlægge og forædle Frugttræer beplante over 30 Haver for Egnens Beboere, har han bidraget meget til at vække Sands hos disse for Havedyrkning, som for faa Aar siden var forsømt.

Uden at han modtog nogen Belønning derfor, meddeles det 1838 om Consistorialraad Bjerregaard i Hjerminde i Aarene 1836—37 til 110 forskellige Landboere gratis har uddelt 330,000 Planter af forskellige Træsorter, derunder over 2000 Frugttræer, ligesom han stadigt i efterfølgende Aar uddelte betydelige Kvanta Læ- og Nytteplanter.

I Aaret 1843 faar Johannes Nielsen i Thulstrup, Hvam Sogn, 15 Rdl., fordi han som et godt Eksempel

for Egnen har plantet 540 Frugttræer og Buskvækster, samt en Mængde vilde Træer, især Gran og Fyr, »alt i god Grøde,« og Aaret efter faar Husmand Mads Peder Bonne i Harre ved Skive 10 Rbd. »for hans særdeles Bestræbelser til Havedyrknings og Frugttræavls Fremme i Salling deels ved sit eget Haveanlæg, deels ved at udføre lignende for flere Andre.« Fra Aaret 1853 indføres der ved Bondehøjskolen i Krejbjerg Undervisning i »Havedyrkning og Træplantning,« og man anlagde ved Skolen en Planteskole til Forsyning og Undervisningssted for Eleverne. Ved samme Tid virkede Viborg Amts landøkonomiske Forening ogsaa ved Uddeling af Præmier, ligesom det i 1854 havde »til Raadighed en i Viborg By beliggende Planteskole,« fra hvilken der overlodes Foreningens Medlemmer Frugttræer og Lætræer, og fra 1858 virker der et »Selskab for Havedyrkning og Træplantning« i Salling. I 1855 nævnes »med Hæder« Skolelærer Kjær i Gjødvad, fordi han »i en Egn, hvor Havedyrkning og Træplantning staaer meget langt tilbage, giver et godt Exempel i denne Retning.« Et Bæger tildeles i 1857 Gaardejer Chr. Villadsen i Grove By i Salling, fordi han ved sin Gaard har plantet 12,000 Træer, og i sin Have har »anlagt en Planteskole, som vil komme ham meget tilgode, naar hiint Anlæg skulde trænge til Efterplantning. Han er i denne skovløse Egn den Eneste, som har iværksat noget saadant . . .« Endelig tildeltes der 1862 Gartner Knutzen i Viborg 25 Rd. til Udgivelse af en Havebog for Bonden, hvilken (om den overhovedet er udkommen) dog har været uden synderlig Betydning og Værdi.

Noget før Afslutningen af disse Præmieringer udkom Pastor St. St. Blichers orienterende Oversigt over Havebruget i hele Amtet.

Denne, der fremkom som et Led i Serien »Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers økonomiske Tilstand,« er mindre omfangsrig end de tilsvarende for andre Amter. Den er desuden saa tydeligt præget af et subjektivt Syn paa Havesagen, isprængt med Ironi og Spydighed, og selv om jo nok Hovedindtrykket er ret korrekt, og Havedyrkningen virkelig har staaet paa det lave Stade, som der berettes om, gør Tonen i Beretningen sit til, at man alligevel stiller sig lidt skeptisk overfor, hvorvidt Forholdene nu ogsaa har været saa sløje. Svaret har vi i nogen Grad i de foran fremførte Beretninger (Præmieringer), og desuden viser den nuværende Havekultur i Salling, i Viborg By m. fl. Steder, at det neppe har staaet saa helt galt til i Aaret 1839, i hvert Fald har der været lysende Eksempler. I al sin Særegenhed citeres derfor Amtsbeskrivelsen i det følgende, idet Enkeltheder senere vil blive behandlet.

VII. Amtsbeskrivelsen 1839.

XXI. Om Havedyrkningen.

Herom er — hvad Bondestanden angaaer — lidet at sige, eller snarere Noget om Intet. Haver ere saagodtsom ubekjendte Ting lige indtil Navnet; thi hvad der af saadant haves, hedder Kaalgaard (Kalgør), a parte potiori — rettere parte unica.¹⁾

Et Stykke Jordsmon af fra $\frac{1}{2}$ Fjerdingkars til et par Skieppers Areal, helst norden for Isterraden²⁾ — der hos Gaardmænd gjerne udgør den nordlige Fløj — ved Smaahuse oftere, men ikke altid mod Syden, indhegnet med enkelt Steendige, Jordvold eller Hedetørv, udgør en almindelig Bondehave; (Undtagelserne skulle siden anføres). Paa eller tæt inde ved Hegnet findes, dog i tilbørlig Afstand, nogle enkelte

¹⁾ Af den vigtigste Del; rettere eneste Del.

²⁾ Stuehuset.

Piil, Hyld, Rønner, vilde Blommer, mosgroede Stikkelsbær, som intet bære. Grønkaal — ligemeget af hvilken Slags —, og hvortil man selv ofte avler Frøet, indtager Havens største Rum, i hvis eensformige Udseende som oftest kun eet eller flere Bistader give nogen Afvexling. Er Pladsen større, end behøves til Kaal for Kjøkkenet — Kreaturerne faae intet heraf, uden naar man vil fange løsgaaende Heste — saa er det øvrige bevoxet med Græs til at slaae i en trang Vending og tage i Vognen til en Reise, eller og til derpaa at tøjre en Kalv eller et par Faar, eller til at blege Lærred. Sjelden findes nogle Pletter, der skulle ligne Bede, hvor man strøer lidt Persille- og Gulerodfrøe, og overlader saa til Hønsene, hvormeget af samme skal groe, og det vorder altid lidt nok. Nogle have et Par Smaabuske Purløg, der sørge for sin egen Tilværelse, samt noget Peberrod hist og her i de fugtigste Steder. Findes her endnu et Par Kirsebærtræer (af de almindelige sorte, satte af Rodskud) og et Par Æbletræer, som naturligvis intet bære, da Græs og Nælder og andet Ukrud raade for Pladsen, da har man Skyggetegningen af en almindelig Bondehave. Der, hvor man endnu ei er kommen saavidt med Kartofler, at man dyrker dem i Marken, anvises dem og et Rum i Haven.

Aarsagerne til denne Havevæsenets jammerlige Tilstand ere: 1) Naar undtages Grønkaal, har Bonden ikke synderlig Smag for Havevæxter; 2) han anseer dem ikke for noget Surrogat istædetfor andre Fødevare, men for et blot Kryderie, som hverken mætter eller giver Næring; 3) ynder han endog een og anden Sort, da kan han i Kjøbstæderne og paa Markeder virkelig for Spotspriis (Frugterne koste ham ikke mere end Frøet) forsyne sig med det lidet han behøver, af Løg til Slagterier, af Gulerødder, Persille, Porrer og Timian til Kjødsuppe, som for ham er en sjelden Kost, og — Slagtetiden fraegnet — alleneste Gildemad; 4) forstaaer han ikke at behandle sin Havejord tilbørlig, og lader denne altid staae tilbage for Marken. Naar der ikke er noget paatrængende Arbejde, klemmer han paa, een eller en halv Dag, og sætter

sine Kaal; men de maae derefter passe sig selv, thi Lugning eller anden Slags Jordrensning maae de ikke vente. —

Saaledes er da Havevæsenets almindelige Tilstand hos den egentlige Bonde; der gives Undtagelser, men de ere faa og smaa, og aldeles uvigtige med Hensyn til oeconomisk Fordeel.

Ved de allerfleste Herregaarde derimod sees smukke og store Haver — næsten alle levende Minder om Fortidens Adelsvælde; men ogsaa disse ere kun til for Fornøjelsen. Nogle sælge vel Træ- og Jordfrugt, men neppe meer end til Gartnerens og Arbejdernes Lønning. Men ved nogle Herregaarde indskrænkes Haverne, og største Delen gjøres til Agerjord eller Tofte. Jeg kjender flere, hvor Raps, Korn og Klever have fortrængt Pomonas Yndlinger — og det maaskee til større Fordeel for Besidderne.

Præsterne deels vedligeholde, deels udvide og forskjønne almindeligviis deres Haver. Og saaledes gjøre og de fleste mindre Jordeiere udenfor Bondestanden.

Kjøbstæderne have saagodtsom allene Haver, ej allene for deres Lyst, men og til Fordeel, og forsyne deres Haveløse Beboere som Omegnens Bønder med de nødvendige Suppeurter. Træfrugter kjøbe disse vel noget lidet af; men blot for at spise strax, ikke til Brug i Huusholdningen, hvor tørrede Frugter ere ganske ukjendte. Ikkun et par Haandfulde Rødløg — ogsaa Hvidløg — bruges til Pølserne.

Til de større Undtagelser høre: Bønderne i Løvskal, og nogle Flere deromkring (Skjern Sogn, Medelsom Herred), der have betydelige Kirsebærhaver. De ere af det almindelige sorte Slags, og sælges friske i Randers og Viborg i saadan Mængde, at Pundet stundom faaes for 2 Sk. En af Beboerne — Skovbye i Løvskal — har ogsaa tørret og solgt Partier (Skovridder Sandberg, som for nogle Aar siden døde i en Alder af henved 100 Aar i Løvskal, tilkommer Æren herfor. Han solgte i Aaret 1825 af sin egen Have 44 Lpd.).

Videre bør nævnes Hornbekkerne (østligst i Sønderlyng Herred), der allerede for flere Aar siden have havt Urtehaver paa 1 til 2 Td. L. Størrelse, og, tillige

med Christrupperne paa den anden Side, været Randerusiensernes Amagere. Hovedkaal er deres fornemste Product. Her tæt ved, i Taanum Sogn, er af en nu bortdød lært Gartner (1806) anlagt en endnu større Have, som ej allene frembringer finere Jordfrugter, Asparges, Jordbær, Sellerie o. s. v., men og har en god Deel Frugttræer, tilligemed en fortrinlig Planteskole for saadanne, af hvilke for billig Priis ere solgte mange til Omboende, og flere førte til Torvs i Randers.

De største og skønneste Herregaardshaver findes ved: Asmildkloster, Ulstrup, Thiele, Viskum, Ørslevkloster, Corsøegaard, Lerkenfeld, Lynderupgaard, Bidstrup, Eskjer og Kjeldgaard. I den sidste findes en Sjeldenhed, som vist nok er eneste i sit Slags: tvende, til fem Alens Højde og Arms Tykkelse opfødede Træer af Gyvel (*Spartium scoparim*, nu *Genista scopariax*). Med sine store skønne Kroner af lange grønne Naale og dejlige gule Blomster vilde de være Pragtstykker i en kongelig Have. Kjeldgaard Have fortjener saamegen Opmærksomhed, som det maa have kostet meer end almindelig Møie og Taalmodighed, at skaffe den Læ for de skarpe Vesten- og Nordenvinde, for hvilke den der paa Nordpynten af Salling er udsat.

Blandt forsvundne Herligheder mindes jeg med Vemod: Haverne ved Aunsbjerg, Hald, Vindumovergaard og Allinggaard. Den første udmærkede sig ved sin Størrelse og ægte franske Stil; den anden baade ved Størrelse, og ved sin — i det mindste i Jylland — mageløse Beliggenhed; den tredie var indhegnet med en 4 Alen høj Brandmuur, og den fjerde havde et fyrsteligt Orangeriehuus. Begge de sidste vare anlagte af een Mand — den af Mange og selv af hans mange Bønder savnede Arnold de Fisker.

»Nu ligger de alle i Græs eller Gruus«
»under Tidsler og Nælder — —.«

VIII. Kolonihavespørgsmaalet omkring 1830—40.

Skønt Kolonihavesagen almindeligvis anses for at være et Barn af vor demokratiske Tid, er dette ingen-

lunde Tilfældet. Kolonihavesagen er som saadan sine halvtredie Hundrede Aar gammel, og det er kun som Foreningsforetagende, at den er af ny Dato.⁴⁷

Det er da heller ikke — som maaske nogle Læsere vil finde det — urimeligt at tale om Kolonihavespørgsmaalet i Forbindelse med Viborg Amts to Byer i Tidsrummet 1830—40; thi netop paa disse Tider drøfter man dette Problem, træffer Foranstaltninger til Indførelse af Kolonihaver eller afviser Tanken.

Foranledningen hertil er Det danske Cancellis Cirkulærer af $\frac{4}{3}$ 1826, $\frac{15}{8}$ og $\frac{18}{12}$ 1828 samt $\frac{20}{8}$ 1831, og det er særligt dette sidste, der har foranlediget, at man ved noget derom for Viborgs Vedkommende. Cirkulærerne opfordrede Fattigdirektionerne i Kongerigets Købstæder til at undersøge, hvorvidt der var Mulighed for i deres By at lade indrette Have-Kolonier for fattige Trængende, saaledes som man allerede havde dem i Hertugdømmerne, — og saaledes, at disse Haver kunde blive de Trængende en Hjælp til Selvhjælp. Rundt omkring i Landet stillede Fattigdirektionerne sig mere eller mindre vrangvillige deroverfor og undskyldte sig baade med dette og hint, — i Viborg gjorde man i denne Henseende ikke de andre Byer noget efter, — ja man er endog saa dristig at paastaa, at man allerede længst har haft en Slags Kolonihaver i Byen og ikke trænger til mere i den Retning. I Fattigdirektionens Svar paa det stillede Spørgsmaal, siges ($\frac{24}{2}$ 1830),⁴⁸ at »i Viborg Kjøbstad ligger der ordentligvis til hvert Hus en Hauge, som jævnlig er af betydeligt Omfang, og Beboerne driver den Hauge med Omhu. Mange uformuende Haandværksmænd eller Daglejere trække af den Hauge . . . en forholdsvis ei ringe Skilling ved at sælge Urter, navnlig ved Markerne. Den saa gavnlige Indretning, at Hagedyrkning

skulde vække anden Kjøbstads Næring og deslige bidrage til samme Tid som Dyrkning og Sundhed befordres, findes saaledes for allerede et fra længere Tid tilbage Sted, og den er i Virksomhed.« Erklæringen maa ses i Sammenhæng med det senere anførte om, at der ikke har været nogen betydelig Dyrkning af Havesager i Viborg (S. 423), og den er derfor heller neppe saa objektivt affattet, som det kunde ønskes.

Ganske anderledes stillede man sig i Skive, hvor man ganske vist indtil 1831 havde udsat Sagen; men hvor man saa til Gengæld i dette Aar for Alvor tager sig af den. Indberetningen herfra lyder da paa, at »da Skive Bys Fællede i dette Aar kommer til at udskiftes, vil et passende Stykke Jord blive udlagt til Haugepladser for de faa Familier i Byen, der enten som Grundeiere eller Leiere sig en Hauge søger, hvilke kun er faa,«⁴⁸ og overenstemmende hermed fastsættes som første Betingelse for Udskiftningen af Jorderne, at der skal »afsættes det fornødne Areal« til »de Haver, som det maatte findes tjenligt at indrette til Afbenyttelse for trængende Familier . . .«⁴⁹

Tid efter anden svandt Interessen for Kolonihaven som Fattighjælp, og i de fleste Byer (deriblandt Skive) er der ingen tilbage. Det var under andre Former, at Kolonihavesagen skulde erobre Byerne; men som et tidligt Forsøg er dette Eksempel meget interessant.

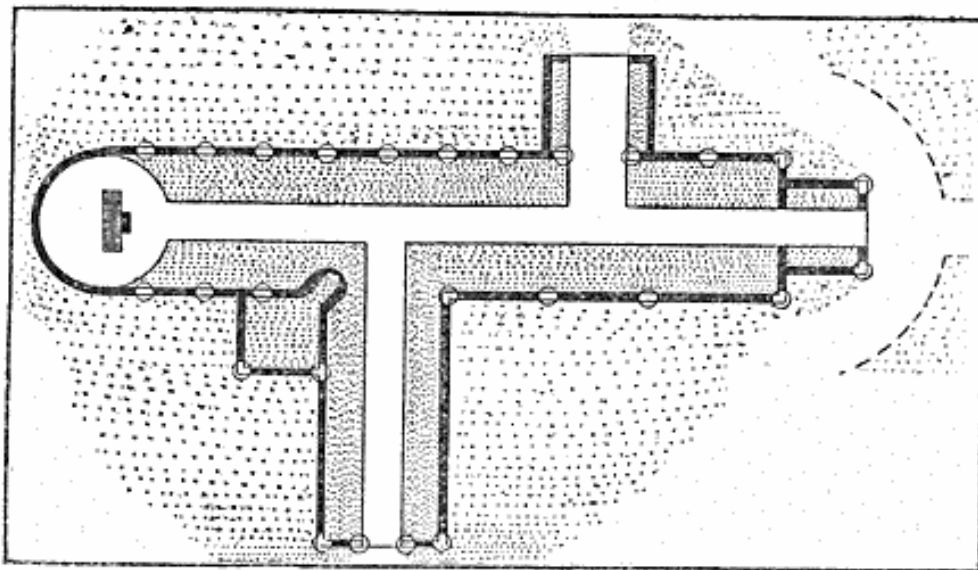
IX. Omkring 1850.

Selv om der kun er faa Ejendomme i Viborg, som paa denne Tid »ei have Brønd og end færre, til hvilke der ej hører Have eller i det Mindste et Stykke Kaaljord,« saa har dog disse Havers Frugter saare fristet den Ungdom, som fandtes i Byen. I et Brev af $\frac{3}{4}$

1845 skrev Rektoren F. Chr. Olsen til nogle Venner i Helsingør, at Frugterne i Haverne ikke altid modnedes paa Grund af det kolde Klima, og han knyttede opgivende det hele dertil de Bemærkninger, at »det gjør aldeles ingen Skade, da Tyvene altid stjæler dem af Træerne, før man kommer i Fristelse til selv at fortære dem.«⁷⁰ Dette tyder ikke paa, at Frugt har været saare almindelig i Datidens Viborg, thi i Salgsøjemed kan det neppe tænkes, at man har forsøgt at stjæle større Portioner Frugt, — kun til »eget Forbrug.« Der har heller ikke været nogen, der dyrkede Havesager til Handelsbrug, og Havebrug havde ikke til Stadighed »i det Mindste i et langt Tidsrum været Næringsvej for Nogen; de som sædvanlig befatte sig med Gartnerie, ere snarest at anse som Daglejere, der arbeide i Haver.« Kjøkkenurters Dyrkning give en liden Indtægt for en Deel af Byens Indvaanere, da Løg, Gulerødder o. d. l. finde en god Afsætning paa Markeder. En Handelsgartner, der tillige paatog sig at besørge Andres Haver, vilde vel her kunde finde sit Udkomme; de Tofter, der ligger ved Søen, nord for Tugthuset, synes at indbyde til et saadant Foretagende.«⁵¹ Skæbnen vilde det saaledes, at blot 15 Aar efter (1864) kom den Handelsgartner, som Byen trængte til, idet »Gamle Brostrøm«, hvem Gartnerstanden senere rejste et Minde ved Borgvold, paa-begyndte Anlæggelsen af sin Planteskole.

Denne var det, der skulde til, foruden Hedeselskabets Pioner- og Oplysningsarbejde med Hensyn til Læplantning, før Havesagen kunde komme ud over sit Dødvande, og før der kunde blive saa meget Læ i disse Egne, at Havesagen kunde faa nogen Mulighed for at vinde frem. Men før dette sker, anlægges i Viborg ved kongeligt Tilskuð og under kongelig Bevaagenhed

vort Lands første Minde-Anlæg, nemlig Hans Tavsens Minde. Dette har i Tidens Løb undergaaet flere Forandringer, og det er beskaaret baade her og der; men det er i sin nuværende Form et særpræget og smukt Anlæg, hvis Historie det turde være Anledning til at dvæle nærmere ved.

Hans Tavsens Minde.
Skizze. 1926.

Arealet til dette Mindeanlæg er den tidligere Kirkeplads, hvorfra Hans Tavsen prædikede, Nørre-Sogns Kirkegaard, der i mange Aar henlaa uryddet og ubenyttet, indtil Aar 1835. I den Hensigt at faa nyttiggjort Arealet og at faa noget smukt og Hans Tavsen værdigt ud deraf, førtes der en Korrespondance imellem Stiftsøvrigheden i Viborg og Regeringen i København, og denne resulterede i en Kancelli Skrivelse af $10\frac{1}{2}$ 1835 til Stiftamtmanden og Biskoppen over Viborg Stift, forkortet saalydende: ⁴⁹

I behagelig Skrivelse af 21. Decbr. f. A. have Hr. Kammerherre og D. Højærv., med Hensyn til Anvendelse af Nørresogns Kirkegaard i Viborg og den Plads, hvor-

paa den nedbrudte Kirke har staaet, yttret, at De ansee det som meest passende Anvendelse af Pladsen, at forvandle samme til en offentlig beplantet Plads og dermed at forbinde et Mindesmærke om, hvorledes Hans Tausen paa dette Sted første Gang offentligen . . . har forkyndt evangelisk Christendom . . . paa en Steen, der har været ved Kirken, men er kommen fra samme, og nu findes paa Hinge Kirkegaard . . . Denne Steen kan . . . faaes tilbage . . . Hr. Kammerherren og D. Højærværdighed have derhos bemærket, at den hele Plads indeholder et Areal af 9517 Kv. Alen, hvoraf den forreste Deel, hvor Kirken har staaet . . ., skulde anvendes til Monumentet og omgives med et Jerngitter, mens de øvrige 810 af Pladsen blive at beplante, og De have i denne Anledning indsendt det derhos tilbagefølgende, af Professor Freund forfattede Udkast til et Monument, der med en kort forklarende Inscription kunde rejses paa eller ved det Sted, hvor Stenen, naar den bringes tilbage, kommer til at ligge. Med Hensyn til Bekostningen . . . vil medgaae 400 Rdl. r. S. . . . Foruden de ovenmeldte 400 Rdl. r. S. vil der . . . til Pladsens Planering, Beplantning og Indhegning, til et Jerngitter omkring Monumentet, samt endelig til det hele Anlægs fremtidige Vedligeholdelse . . . ikke kunne anslaaes et ringere [Beløb] end 600 Rdl. Sedler. Det er derhos anseet ønskeligt, at Anlægget udføres paa en saadan Maade, at ingen af de Fordringer, som Gjenstandens Værdighed og det Heles Passelighed kunde medføre, behøve at tilsidesættes, men om og hvorvidt mere end omtrent 1000 Rbd. kan anvendes, og i Særdeleshed, om der kan være Lejlighed til at bekoste mere end 400 Rbd. paa Billedhuggerarbejdet, vil først kunne bestemmes, naar det sees, hvilken Sum, der staaer til Anvendelse . . .

Herpaa resolverer da kongelig Majestæt, at:

Den . . . foreslaaede Anvendelse . . . finder i Eet og Alt vor allerhøjeste Bifald, og ville Vi til Pladsens Planering og Beplantning med Træer, samt til det derpaa anbringende Mindesmærke allernaadigst have skjænket et Bidrag af 600 Rbd. Sedler . . .

Det blev derefter overdraget Plantør Schaldemose fra Randers at tilplante Anlægget, og han gjorde dette, saaledes som han sædvanligt har gjort det i flere andre jyske Byer, uden at Anlægget fik noget særligt karakteristisk Præg, men blot udlagdes med snoede Gange og diverse Plantninger, — saaledes som vi af et Kort fra 1849 og fra Billedet c. 1840⁶⁸ kan skønne det. Det ovenfor omtalte Friends Mindesmærke rejstes Aaret efter, som var Jubelaar for Reformationen (1836), og Ligstenen fra Hinge Kirkegaard anbragtes i Anlægget.⁵²

Ved de store Ombygninger, Nedrivninger og Reguleringer, som i Aarhundredets Slutning var foranlediget af Domkirkens Restaurering og det nye Raadhuses Opførelse, gik det ud over det Areal, der var tillagt Tavsens Minde, og Mindesmærket flyttedes til Graabrødrekirkens Plads. Ved Reguleringsarbejder i Terrainet fremdroges Fundamenterne til den gamle Kirke, og man fik da den originale og overraskende Ide at genskabe Omridset af Kirken, — ikke ved blot at afdække Fundamenterne, men ved at danne et Haveanlæg paa dens Grund og der lade levende Plantevægge danne Murværkerne i Kirken, med udklippede Buske formende Vinduesbuerne, Buksbom dannende Prædikestolen og Gange og Græs markerende Siddepladser og Kirkens Gange. Denne originale Ide gennemførtes under Planteskoleejer Brostrøms Ledelse, og senere har Sønnen, R. Brostrøm, yderligere udformet og udviklet Tanken. Sidst er Mindestøtten anbragt her, efter at Landsretsbygningen, der blev opført i 1919, har krævet endnu et Stykke Jord fra Arealet. I sin Anlægsform og i sin Stemning er dette Anlæg højst interessant og hører afgjort med til Viborgs Seværdigheder (se Planen).

Følger vi med Datidens Rejsende rundt i Amtet, er der ganske vist hist og her smukke Haver at finde; men de er Undtagelserne fra Reglen om, at Havebruget, saaledes omtrent som Blicher har skildret det, er saare lidet bevendt. Aunsbjerg Have har været betydelig, — senere er Lyngen trængt ind i den; og »en Del af den store, smukke Have, anlagt af Etatsraad Steensen, ligger paa de fordums Borggrave; men der er endnu lidt Borggrav og en lav Vold. I Plantagen nærvæd er Spor af Canaler à la Louis XIV eller à la Frederik den 6te i Frederiksberg Have; ligeledes seer man i Skoven en lille Levning af den Lindealle, som i Blichers Ungdomstid førte til Gaarden nordfra. Her er altsaa Spor nok af baade Riddertid og af storstilet Herremandsliv . . .« (1867). Frederiks Præstegaard har to Haver »omgivne af en Lund bestaaende af Gran, Birk, Alm, Elle, Røn og Syringer. I Havens Gange lod Carstens [Præsten] Ahlen ligge bar . . . Det var da, som om Havens Gange vare rødbrune Fliser. Den forrige Præst lod Grus fylde paa for at undgaa dette memento.« Ogsaa enkelte smukke Haver kan nu findes blandt Tyskerkoloniens mange Vaaninger. Haven, som tilhører Eva Laur er »mod Vest beskyttet af Træer; der stod Kaal, Roer, Løg, Ribs, Roser, et lille Æbletræ i Læ mellem Ribsbuske og et lille Kirsebærtræ«, og »Husets Vinduer vare fyldte med Blomster i Urtepotter.« Ved Blichers gamle Præstegaard i Thorning finder man ogsaa en Have, og der er Blomster i Gaarden foran Stuehuset, — i Landsbyen har en Bonde »en yderst omhyggelig plantet, forholdsvis rig Have, hvorimod Christen Bøgelund med sørgmodig Tilfredsstillelse viste et Par høje Asketræer, hvilke han engang tog som smaa Skud paa Præstegaardens Havedige og plantede i sin Have; men Haven og Gaar-

den har han ved uforskyldt Uheld maattet skille sig ved . . .« Noget nord for Thorning har omkring 1850 en Uldhandler »anlagt en Have, der nu er baade stor og smuk, forsynet endog med sjeldne Træer, og desuden en Granplantage. I et Hjørne af Haven var et Observatorium, d. v. s. et højt Lysthus med en stor Kikkert . . . Paa en grøn Plet i Haven stod et Æbletræ med lav Stamme, vidt spredte, hængende Grene, med Knopper, Blomst og Frugt paa engang . . .«⁶⁹

Saadan kan man finde Undtagelserne, og Havebrugets Stade var saare primitivt. Det var derfor kun rimeligt, at flere Institutioner atter optog Arbejdet for dets Fremme: Hedeselskabet ved Oplysningsarbejde og Planteuddeling og »det kgl. danske Haveselskab« (Selskab til Blomsterculturens Fremme) ved Præmieringer.⁵³

X. Uddeling af Præmier til Husmænd for havemæssig Anvendelse og Dyrkning af deres Lodder.

1872—1894.

Det var i Aaret 1872, at »Selskabet til Havedyrkningens Fremme« optog den af Landhusholdnings-selskabet afbrudte Præmiering af udmærket Havebrug, og som gennem en Bevilling paa Finansloven var i Stand til at ofre 1000 Rd. paa dette Foretagende. Det hævdes i Beretningen, hvad ogsaa det efterfølgende tilfulde viser, at man udmærket godt ved, »hvor lavt Havedyrkningen staar hos det store Antal af jordbesiddende Husmænd her i Landet,« men at man paa den anden Side har Beviser paa, »i hvor høj Grad en flittig og arbejdsom Husmand kan forbedre sine Kaar og hele Stilling, naar han ved Spadens Hjælp vil dyrke sin Jord med Haveproducter,« og ud fra disse Forudsætninger iværksættes Præmieringerne.

Til at forestaa disse valgtes for Viborg Amt Lands-overretsassessor H. Lund og Redaktør Vissing, begge af Viborg, samt Proprietær G. Bruun af Asmildkloster. Der indkom første Aar kun fire Ansøgninger om Præmie, og Præmieuddelerne anfører, at de efter anstillede Undersøgelser, »have under særligt Hensen til Havedyrkningens lave Standpunkt og ringe Udbredelse blandt de mindre Jordbrugere i Amtet i Sagens Interesse anseet det rigtigt at tildele dem alle Belønninger.« Disse 4 ere Husmand Mogens Jensen i Sønder-Tise, Salling Nr. Hrd., der faar 12 Rd. for i 34 Aar at have skaffet Føden og Opholdet til sig og sin Familie ved at bearbejde og dyrke 3 Skp. L. som Frugt- og Køkkenhave, — Husmand Anders Christensen Sørensen af Ildbjerg, sammesteds, 8 Rdl. for at have dyrket 2 Td. L. af sin Hedelod som Have og der plantet Lætræer og Frugtbuske; — Husmand Roland Peter Andreasen af Sparkjær, Fjends Hrd., 6 Rd. for at have dyrket en Del af sin 2 Td. L.s Lod med Køkkenurter, — og Husmand Peder Andersen i Vammen, Nørlyng Hrd., 5 Rd. for at have dyrket Humle og Køkkenurter samt tiltrukket og forædlet Frugttræer i sin Have.

For Aaret 1873 tildeles R. H. Kruuse af Hellersminde, Fur Sogn, 20 Rd. for at have dyrket 2 Td. L. som Have, anlagt denne terrasseformigt op ad en Bakke, plantet 110 Frugttræer, som han selv havde forædlet og dyrket Køkkenurter, Humle og Kommen, — Lærer Vissing i Resen 12 Rd. for at have omdannet en Grusbanke til Have og deri plantet 22,000 Grønkaal m. v. — Husmand og Skomager Christen Olesen Valbjørn af Hammershøj 8 Rd. for Havedyrkning bl. a. ogsaa for Cikorieavl, Sukkerroeavl m. m., — Husmand Christen Pedersen i Nannerup 5 Rd. for at have dyrket Køkkenurter og Blomster, og Husmand P. Søren-

sen af Romlund 5 Rd. for Dyrkning af Havesager efter Vink af Gartner Wendt i Roskilde.

Saaledes fremkommer der fra Selskabet den ene Beretning efter den anden, — nogenlunde enslydende og for Læseren temmelig kedelige, men hver for sig vidnende om Iver, Foretagsomhed og utrætteligt Flid i Forbindelse med utrolig Nøjsomhed hos den, hvem Præmien tilfalder. At citere alle Aarsberetningernes Historier om Almuens Dagligliv og Dont vilde føre alt for vidt, og for den særligt interesserede maa derfor henvises til Kilderne derfor. I det følgende skal gives enkelte særligt karakteristiske Eksempler paa, hvorledes man arbejdede i Haverne, og hvad man fik ud deraf, idet disse Træk af Havebrugets Historie ikke er uden en vis Betydning, bl. a. som Eksempel for videre Udvikling i den paagældende Egn.

1875.

Husmand Søren Chr. Sørensen i Vinde, Hindborg Hrd., 20 Kr.

I 1868 købte han en Landejendom paa 12 Td. L., indhegnede strax et Stykke paa 6 Skp. L. og plantede et Læbælte paa ikke mindre end 1506 Træer af forskjellig Slags. I Haven anbragte han 250 Frugtbuske og 34 Frugttræer, der nu love et godt Udbytte. Desuden dyrker han de sædvanlige Kjøkkenurter og anslaaer sin Indtægt deraf til 200 Kr., foruden den betydelige Mængde, Familien selv forbruger. Han har kulegravet Haven og dyrker den udelukkende med Greb og Spade.

1876.

Husmand Hakon Nielsen i Grauballe, Hids Hrd., Selskabets Diplom og 24 Kr.

I 1866 købte han 10 Td. L. nøgen Mark og indtog strax 2 Td. L. til Haven, omgav denne med en Tjørnehæk og plantede rundt om den et Læbælte af Naale-

træer, Popler, Ask, El, Syrener og Guldregn. Inden for Læbæltet plantede han Syltekirsebærtræer. Haven delte han i 6 Kvarterer, og i de 3 satte han 80 Frugttræer og 300 Frugtbuske. I 1876 gav Ribsene alene en Indtægt af 200 Kr., og 3 Skp. L. med Jordbær give aarlig 3 à 400 Kr. Af askebladede Kartoffler havde han 15 Td. til Salg. I Marken planter han Blomkaal og andre Kjøkkensager, og i en Lavning har han en Planteskole for Skov- og Frugttræer. Alle Frugttræerne ere gode Sorter fra Gartner Bøgh i Horsens.

1877.

Husmand og Væver Jens Peder Pedersen af Lemming, Hids Hrd., 20 Kr.

Han ejer 8 Tdr. L., hvoraf Halvdelen er god Jord, Halvdelen Hede uden for Byen. Hedejorden er ahlholdig, men alt er kulegravet paa $\frac{1}{2}$ Td. L. nær. Paa den gode Jord har han to Haver, en til Frugttræer, Frugtbuske og Biavl, og en til Kjøkkenurter, deriblandt Rhabarber. I den øvrige Del af den gode Jord er $\frac{1}{2}$ Td. L. anvendt til Kjøkkenurter. Den flydende Gjødning benyttes dels til Vanding af Kaalen, dels til Kompostgjødning.

1878.

Husmand Peder Vestergaard, Sønder Rind, 15 Kr.

Har ved Konens Hjælp omdannet c. 3000 Kv. Alen gl. Husplads ved Paakjørsel af Sand og Kulegravning til en god Kjøkkenhave, der har givet ham den væsentligste Indtægt til hans og Families Underhold; Dyrkning af almindelige Kjøkkenurter; Planteskole for forædlede Frugttræer.

1879.

Pigen Helene Kathrine Pedersen, Hvidbjerg, 15 Kr.

Er 68 Aar gl., graver og bearbejder selv $1\frac{3}{4}$ Skp. L. Have, som hun har ladet kulegrave, og hvori dyrkes alle Slags Haveurter og Jordbær; har plantet 90 Frugtbuske.

1881.

Husmand Niels Knudsen, Stenhuse, Vindum Sogn, 20 Kr. og Diplom.

2 Haver — i Alt 3 Skpr. L. — Sand og Lermuld, opdyrket Skovjord, der har Læ for alle Vinde undtagen imod Syd, idet der dels er plantet Skov, dels Tjørnehæk. Mindst $2\frac{1}{2}$ Skp. L. er kulegravet og stærkt mærglet, Dræning er ikke anvendt, da det her ikke er nødvendigt. I Haven findes mangfoldige Frugttræer af Æbler, Pærer, Blommer og Kirsebær, hvoraf han selv har podet og okuleret største Delen, og en stor Mængde Frugtbuske af Ribs, Solbær og Stikkelsbær. — Hele Bedriften udgjør 36 Td. L. . . . Det bemærkes, at Alt er i fortrinlig Orden, og at der avles fortrinlige Frugter saavel af Træer som af Buske. Præmieret 1877.

1882.

Husmand Laust Chrestensen, Højbjerg By og Sogn 15 Kr.

Haven udgjør 2 Skp. L. af Taxt 16 og er indhegnet med Hvidtjørn og omplantet med Lætræer paa 4 à 5 Alens Højde. Der er det sidste Aar foretaget en stor og omfattende Grundforbedring af Haven, idet der er paaført det dyrkede et betydeligt Lag — c. 9" — Muldjord, idet nemlig al Muldjorden afgravedes af Gangene og i Stedet paakjortes samme et tykt Lag Sand. Byens Gadekjærs Beliggenhed ved Siden af Haven nødvendiggjorde denne Grundforbedring, idet Vandet til sine Tider kunde staa ind over en Del af Haven. Der er drænet til hvert enkelt Frugttræ, af hvilke findes 51, nemlig 27 Æble-, 5 Pære-, 15 Blomme- og 4 Kirsebærtræer, endvidere 160 Frugtbuske af Stikkelsbær, Ribs, Solbær og Hindbær. Jorden er gravet og der er i samme plantet Hvidkaal, Rødløg, Spidskaal, Grønkaal, Charlotter, Porre, Timian, Gulerødder, Rabarber, Ærter, Selleri, Persille, Rødbeder, Salat, Spinat, Radiser, Jordbær, Snittebønner, Kaalraber og tidlige Kartoffler. Der er anvendt Staldgødning, Hønsegødning og Latrin. Der holdes 1 Hest, 1 Ko og 1 Svin. Da Haven er

anlagt sidste Foraar, er det endnu ikke muligt at beregne det aarlige Udbytte, men det bemærkes, at alt det dyrkede ved Eftersynet lovede fortrinligt, samt at Anlægget var smukt og Jorden økonomisk anvendt.

1883.

Husmand Vilhelm Helberg, Overlund By, Asmild Sogn, 10 Kr.

Haven er ca. 4300 Kv. Alen. I det Hele taget daarlig Jord, mod Vest og Sydvest lidt bedre, mod Øst lidt ringere; meget rødt Sand og Grus. Hele den østlige Side er forsynet med et midlertidigt Hegn af Tøndestaver, indenfor hvilket er plantet Tjørn. For øvrigt er Haven omgivet af Jord- eller Stendige og omplantet med forskellige Træer, navnlig Hyld, El, Syren og Stikkelsbærbuske til at tætte med forneden. En stor Del af Haven er planeret; navnlig er en hel Del Jord fjernet fra Bygningen, for at skjærme den mod Vand. Desuden er i Løbet af i Fjor og i Aar en stor Del af Haven kulegravet, hvilket alt er udført uden fremmed Hjælp. Af Æbletræer findes 6 mindre og 6 større, hvoraf 3 ere opelskede i Urtepotter og derfra senere udplantede og podede med flere Slags Æbler i samme Træ.

2 Pæretræer.

3 Blommetræer.

5 Kirsebærtræer.

5 gamle, 20 nye Ribsbuske.

27 gamle, 30 nye Solbærbuske.

12 gamle, 95 ny Stikkelsbærbuske.

Ca. 2300 Kv. Alen mod Syd og Vest ere beplantede, er største Delen af nævnte Træer og Buske; desuden dyrkes her i Aar Rabarber, Jordbær, askebladede Kartofler (hvorefter Grønkaal samt en Del Blomster). Hele dette Stykke er kulegravet.

Ca. 100 Kv. Alen mod Vest og Nord er plantet forskellige Slags Kaal.

Ca. 270 Kv. Al. med sildige Kartofler. Her findes nogle Stikkelsbærbuske.

Ca. 800 Kv. Alen mod Øst og Nord med Charlottes,

Ærter, Blomster, Kartoffler samt nogle Stikkelsbærbuske.

Ca. 830 Kv. Alen mod Øst og Syd besaaet med Byg; dette er det daarligste Stykke af Haven . . .

Svinegødning, Latringødning og Kompost anvendes. I Reglen holdes 2 Grise.

Indtægt:

Jordbær	20	Kr. 60	Øre.
Stikkelsbær	1	— 70	—
Blomster	12	— 4	—
Kamille	1	— 60	—
Rabarber	3	— 41	—
Kartofler	11	— 40	—
Ærter	4	— 58	—
Løg	1	— 95	—
Solbær	5	— 04	—
Hyldebær	»	— 80	—
Forskjellig Kaal	5	— 59	—
Rug	10	— »	—

I alt . . . 79 Kr. 71 Øre.

Til Tjørn og andet Hegn er forrige Aar anvendt ca. 30 Kr.

1884.

Husmand Knud Johansen, Vinderslev, 20 Kr.

Han har anlagt en ca. 7 Skp. L. stor og god Have i 1880, og han har derefter med Greb og Spade dyrket det hele Stykke, der var Hedejord, som han derhos har drænet og reolgravet 2 Skp. L. af. — Af Frugtbuske har han plantet 90 Stkr., ligesom han mod V. og N. har plantet forskellige Træer og Buske til Læ. Frugttræer har han derimod ingen plantet af endnu, men han har anlagt sig en Planteskole af forædlede Frugttræer af forskjellig Slags, i alt 122 Stk. Desuden dyrker han de almindelige Køkkenurter og holder sin Have, efter hvad den inspicerende Gartner udtaler, i en særdeles god Stand.

1886.

Husmand Niels Pedersen, Ørum Mark pr. Højslev, 35 Kr.

Han har af sandet Hedejord og Mosejord ved Planering af Sandgrave, ved Dræning, Mærgling samt ved Kulegravning dannet sig en Have paa 4976 Kv. Alen, hvoraf 2876 Kv. Alen er anlagt i 1885—86, og som han har omgivet med Hegn og Læplætning. Han dyrker de almindelige Køkkenurter og holder sin Have i udmærket Stand. I den ældre Del af Haven findes 16 Frugttræer og 90 Frugtbuske, Præmie 1884.

1887.

Aftægtsmand Anders Christensen, Knudby pr. Viborg, 20 Kr.

Han har paa en ca. 2 Skp. L. stor Sandbanke anlagt en smuk Have, der nu staar frodig og frugtbar, og hvori er plantet forskellige Frugtbuske og Frugttræer saavel fra Frankrig som fra Landets egne Planteskoler. Han har derhos anlagt en Plantage paa ca. 2 Tdr. L. og er Lodtager for $\frac{1}{8}$ i en under Hedeselskabet sorterende Plantage paa 40 Tdr. L. Men foruden denne Virksomhed med hans egen Have og Plantage, har han paa mange Maader arbejdet for at vække Interessen for Havedyrkning og Træplantning, og han har havt den Glæde, at hans Bestræbelser have baaret Frugt, hvilket bl. a. ogsaa kan ses af, at der blandt de andre præmierede Ansøgere findes 2 fra samme Sogn og 2 ikke langt fra ham.

1888.

Husmand Søren Jensen Ladefoged, Kikkenborg pr. Roslev, 30 Kr.

Han har ved Mærgling, Dræning, Kulegravning og Stenopsætning forandret et daarligt og magert Stykke Hedejord til en god og velpasset Have paa $9\frac{1}{2}$ Skp. L., hvori han har plantet 28 Stkr. Æbletræer, 20 andre Frugttræer og 90 Frugtbuske, ligesom han ogsaa i Haven har flere Hundrede smaa Frugtbuske og unge

forædlede Frugttræer til Salg. Iøvrigt driver han Frøavl og dyrker almindelige Havesager samt har Planteskole af Løv- og Naaletræer. Præmieret 1886 og gaar stadigt fremad.

1889.

Portør og Husejer Niels Frederiksen, Brandstrup pr. Rødkjærbro, 30 Kr.

Han har efter de meddelte, ogsaa ved Gartner Nielsens Undersøgelse, stadfæstede Oplysninger ved $\frac{3}{4}$ Al. dyb Kulegravning forandret en let sandmuldet Mark til en smuk og særdeles godt holdt Have paa $\frac{1}{2}$ Td. L., omgivet den med Staaltraadshegn og Tjørn, samt Læplantning, og plantet i den 138 Stk. Frugttræer og 302 Stk. Buske af Stikkelsbær, Solbær og Ribs. Der dyrkes ogsaa Hindbær, Jordbær, Rhabarber, Kjøkkenurter og Blomster.

1895.

Husmand Søren Anthonsen, Kjellerup, 25 Kr.

Han har ved Oprydning af Sten, Planering, Oplydning, Dræning og Kulegravning forandret en gammel Gaardsplads og Byggegrund til en vel tilberedt Have, som han har indhegnet med Tjørn og Stakit, og hvori han har plantet 106 Frugttræer og 160 Frugtbuske samt 175 Kv. Al. med Jordbær. Havens Overskud for 1893 angav han til 250 Kr. 75 Øre.

Ved dette Aar ophører de rørende Beretninger om Husmænds Arbejde i Havesagens Tjeneste, og til Oplysning om det efterfølgende Tidsrum maa man søge andre Steder.

XI. I Mands Minde.

Af Beretningerne i det foregaaende om Præmieringer af havemæssigt dyrkede Husmandslokker fremgaar det, at man hist og her er naaet ret vidt og har indtaget ikke saa faa nye Kulturer til Dyrkning, ligesom det er betydelige Arealer, der er under Spaden. Eksemplerne maa imidlertid ingenlunde opfattes, som om

dette var det sædvanlige; de er og bliver (ifølge Præmieringerne) usædvanlige Eksempler for Egnen. De ragede betydeligt op over det normale, som var dette, at Haven i Hovedsagen intet betød og kun var tilstede som en Afskygning af dette Begreb, eller slet ikke fandtes. Naar derfor her den historiske Udredning af Havesagens Udvikling i Viborg Amt skal afsluttes med nogle Beretninger om Haver af en anden Art eller om Havesagen i Almindelighed, maa det ikke opfattes som om Grundlaget dermed er taget bort fra det i foregaaende Afsnit anførte eller for at betvivle dettes Rigtighed. Det er tværtimod for at fremhæve det anførte, og for at meddele gamle Folks Indtryk af, hvorledes Havesagen saa ud i deres Barndom i denne Del af vort Land, — forskelligt i Nord og i Øst, i By og paa Land.

Som en almengyldig Regel for Skiveegnen kan omtrent efterfølgende opfattes, idet der fortælles, at⁵⁴

»Paa et lavtliggende Sted, hvor Mulden ikke let blev for tør, og der nemt kunde faas Vand til at vande Planterne med, havde Husmoderen sin »Kallgor« (Kaalgaard). Det var ikke mange Køkkenurter, hun dyrkede: Grønkaal i store Masser, Kaalrabi, Gulerødder, Persille, Timian og Løg, ogsaa Hvidløg, var omtrent det hele. Af Frugttræer og Frugtbuske havde i Almindelighed kun ganske faa eller slet ingen. Men Hyldetræet maatte ikke savnes; thi dette var jo nemlig Husmoderens Apothek. Dets Blomster tjente som Helbredelsesmiddel mod Forkølelse og anden indvendig Forstyrrelse, dets indre, saftige Bark mod udvortes Skade og Men. Ogsaa Malurt havde hun og benyttede den, dels som Lægemedel, dels som Til sætning til det, der skulde give Øllet, hun bryggede, Smag og Friskhed, og desuden brugtes en Del deraf til at sætte paa Brændevin — saa kunde man faa sig en god Malurtdram. Foruden Hylden og Malurten

havde vor Mor Simpelfien (en Potteplante) til Brug som Lægemedel, ikke mod indvendig, men mod udvendig Skade, f. Eks. brændte Saar . . .

Foruden Kaalgaarden havde Mutter, hvis Pladsen tillod det, sin »Kringor« tæt inde ved Salshuset, et lille med Jord eller Tørvedige indhegnet Stykke, hvor hun foruden smaa Hyld og Malurtbuske havde velugtende Planter: Balsam, Ambra, Regnfang, Mynter, hvormed nærmest Kvindfolket — særligt om Søn- og Helligdage — forfriskede sig, delikaterede Lugtesansen. Naar de havde faaet gjort »Hejr«, hentedes ude fra »æ Kringor« lidt »Ryg-els«, saa længe der var noget, som anbragtes paa forskellige Steder i Stuen; paa Hyl-der, i Sprækker, paa Bjælker, »o—æ Klokhuse«, i Vin-dueskarmen o. s. v., saa kunde man have en saadan dejlig Duft derinde. Gik Kvinderne i Kirke, tog de gerne lidt »Ryg-els« med sig, noget ved eller i Salmebogen, noget ved Brystet . . .«

Ikke meget anderledes, end denne Beretning lægger for Dagen, er den Opfattelse, som Jeppe Aakjær har, og som satte sin skønne Frugt i Digtet »Mors Have«, som er sat som Motto over denne Afhandling. Han mener, at Haven i gamle Dage selv paa større Gaarde indskrænkede sig til den snart berømte »Kaalgaard«, »bag et halvt nedfaldet Jorddige«, og denne »Haves« »største Attraktion var nogle forkomne Stikkelsbærris; den, der ejed et Par Æble- eller Blomme-træer, var misundt af alle de omboende. I hele Aakjær By var der i min Barndom ikke et Træ, der bar Frugt,« siger Aakjær, og »den, der kan huske en 50 Aar tilbage, maa forbavs over den Fremgang, der er gjort i disse Egne.«

Ogsaa i den anden Del af Amtet, der ligger op imod Randers Amt, var det saare smaat med Haverne, om man skal tro Vasegaards Beretning.⁵⁶ Ganske vist udviser Egnen nu nær Klejtrup Sø en Del gamle Frugt-

haver, og der var jo ogsaa fordum nogen Kirsebær-avl; og disses Produkter kunde jo være herlige, naar de som røde Kirsebærvine serveredes ved Bryllupsgilderne; men en Plante som Rabarberen var i 70-erne ukendt i disse Egne, og kun Folk, som havde været i Viborg og tilfældigvis der havde faaet Rabarbergrød, kendte andre Sommerretter af lignende Art end dem, der lavedes af Kirsebær og Ribs, ligesom Grønkaal og Ærter iøvrigt var saa godt som eneste Grønttilsætninger eller vegetabile Retter. Og Stuernes Blomster var — omtrent som paa Skiveegnen — indskrænket til at repræsenteres af »Semperfi« og »Casselarierne«, dem man andetsteds kaldte Tøffelblomster.

Ganske karakteristisk for Almuens Ønsker med Hensyn til Grøntsager har vi i Bestemmelser i Aftægtskontrakterne, og i disses skiftende Krav afspejles i store Træk noget af Havebrugets (og Landbrugets) Udvikling. Gaar vi saa langt tilbage som til 1836, melder en Aftægtskontrakt fra Vroue (i Salling) om, at Manden ønsker:⁵⁷ 4 Td. Rug, 1 Td. Byg, 24 Pd. Smør, 16 Pd. Ost, 24 Pd. Flæsk, 4 Pd. Talg, 2 Pd. Ister, 4 Snese Æg, $\frac{1}{2}$ Skp. Salt og 1 Td. Humle samt al den Tobak, han havde Brug for. En anden Aftægtskontrakt fra samme Egn (Aakjær), men fra 1877, kræver flere helt nye Ting, saasom Kartoffler, Kaffebønner, Boghvede m. v., idet den lyder paa: 1 Td. Kartoffler, 4 Pd. Kaffebønner, 4 Pd. Cikorie, 1 Fjdk. Ærter, 1 Pd. Humle, $\frac{1}{2}$ Skp. Boghvede, 100 Stk. Grønkaal af forsvarlig Størrelse og leveres Aftægtsmanden, efter som han behøver og forlanger dem. — Lignende lyder Kravet fra den anden Ende af Amtet fra samme Tid (1877, Klejtrup), idet der foruden Rug, Byg m. m. forlanges » $\frac{1}{3}$ Deel af den Grønkaal som aarlig avles i Gaardens Have«⁵⁸

Grønkaal maa have været en eftertragtet Ret, — og »De Gamle« maa have været nøjsomme! — —

Om Forholdene i Viborg fortælles der fra 1897⁵⁹, at Byen

»har en stor Udstrækning og har mange Haver, — mere end de $\frac{3}{4}$ af Byens Grundejendomme ere i Besiddelse af Haver.

De fleste af dem anvendes til Køkkenhave i Forbindelse med en lille Blomsterhave, og i disse Forhold er der i de sidste 30 Aar ikke sket nogen nævneværdig Forandring. Kun er Dyrkning af Roser tiltagen, især remonterende Roser, — før havde man kun Provenceroser, Mosroser og hvide Haveroser.

Jordbærdyrkningen er ogsaa bleven almindelig.

Af større private Haver maa nævnes Justitssecretair Morvilles, hvor der findes et stort Exemplar af *Glycine chinensis* (Blaaregn). Apothekerens Have med en smuk Platan. Hotelejer Prejsslers Have med et enestaaende espalieret Exemplar af Taarnholms gule Graasten. I afdøde Redacteur Vissings Have findes en umaadelig stor Rosensamling. Sindssygeanstaltens Have, anlagt af Overlæge Gad i sin Tid, har mange botaniske Sjeldenheder.

Til Byen hører fire offentlige Anlæg. Det ældste er Tausens Minde, anlagt ca. 1840 (se foran); . . . men det har aldrig været det Anlæg, det burde være.

Anlægget ved Mikkelsport er en Tilplantning af et Par Tusind Alens Længde af Vejskraaning.

Det tredie og betydeligste Anlæg er Anlægget ved Borgvold. Det ligger smukt ved Søen og er i to Afdelinger. Den ældste Del er anlagt af Slotsgartner Rothe og den yngre Del af Handelsingartner Brostrøm, som tillige har besørget Udhugningen af den som et Vildnis henliggende Borgvold. Der er en god Samling af Sirtræer og Sirbuske i det Anlæg, som i sin Helhed er meget smukt. Den yngre Del er plantet efter Hr. Brostrøms Plan. Han har forøvrigt beplantet det Hele.

Det yngste Anlæg i Viborg er Beplantningen af Raadhuspladsen, den tidligere Stænderhusplads. — —

Skomager Severin Jensen har podet 3 forskellige Pærer i en Hvidtjørn. Tjørnen danner en Krands forneden og Pærerne voxe tilvejs. Han har udført lignende Podninger i nogle private Haver.

I Haven ved Liselund stod for 20 Aar siden en Christtjørn med Stammediameter à 10 Tom. Træet var da 25 Fod. Det eksisterer vist endnu. Paa Skovriddergaarden Stendalsgaard er et Tulipantræ, der blev plantet først i 1840 Tallet og gav 1 Blomst, da det var 50 Aar. Træet lever endnu. — —

Medens Viborg for 30 Aar siden havde een Gartner, der ovenikøbet ikke var Gartner, men Skolelærer, saa har den nu femten *).

Langs Nedergade, officielt Riddergade, boede da en Del mindre Haandværkere, der dreve lidt Kjøkkengartneri som Bierhverv. Gjødningsbede kjendtes ikke. Den eneste store Forretning er Brostrøms, som vel har den største Planteskole i Jylland. Blomsterdyrkning er først drevet vel her i de sidste Aar; men Byen staar dog endnu langt tilbage i den Retning.

Byen forsynes om Sommeren med Grøntsager fra de tilgrændsende Herregaardshaver; men Priserne er høje. Agurker og Blommer ere især kostbare. Melon og Aspargesdyrkingen er ringe. Artiskok kjendes ikke, og Tomater ere sjeldne. Kartoffler tilføres i gode Varer fra Hedeegnen.

I det store og hele er Forholdene i Skive paa disse Tider ikke synderligt forskellige fra dem i Viborg, — Beretningerne siger omtrent det samme: ⁶⁰

Havebruget er gaaet betydeligt frem i Skive og Omegn. For ca. 50 Aar siden fandtes kun egentlige Haver paa Herregaardene, foruden et Par enkelte i Skive. Nu haves en større eller mindre Have næsten ved hvert Hus eller Gaard, af Størrelse mellem $\frac{1}{4}$ og 2 Td. L. Ligeledes plantes der Frugttræer i Skive og Omegnen i 1000vis.

*) Se dog S. 447.

Vilh. Boas' »bekjendte Handelsgartneri blev paa-begyndt 1852 af Vilh. Boas'« Plejefader, men blev i de første 20 Aar drevet udelukkende som Kjøkken-gartneri paa et Areal af 2 Td. L. Der blev dyrket nogle faa Træplanter, men det kneb svært med at sælge dem, saaledes maatte der et Aar sendes 100 Frugttræer til Kjøbenhavn.

For 20 Aar siden blev der lagt 2 Td. L. til Haven, og da Efterspørgselen efter Træer tiltog, blev Haven fra Kjøkkenhave til Planteskole, som den nu udelukkende er. Ved Siden deraf er et større Blomstergartneri og en Frøhandel.

For c. 50 Aar siden fandtes kun Frugttræer paa Herregaardene Astrup, Eskjær, Ørslevkloster, Krabbesholm, Thaarupgaard og nogle Præstegaarde, samt hos enkelte Gaardmænd nær ved Herregaardene, hvor de derværende Podemestre havde faaet enkelte Træer plantede. Naar undtages Keiserindepære og Graapære samt Æblerne Graasten, Pigeon og Flaskeæble, var Frugttræerne dengang mest Localsorter, mest de saakaldte røde Æbler.

Nu plantes der gode Frugttræer i stor Mængde her i Egnen. Handelsgartner Damgaard Møller har plantet en større Frugthave her i Byen, ligeledes paa Eskjær. Hedeselskabet har fremmet Plantningssagen her paa Egnen saa meget, idet der derfra leveres billige Træer til Læ og Hegn. —

De største Privathaver i Skive ere 1 Td. L., men 1—3000 Kv. Alen er det almindeligste.

Her er 7 Gartnere foruden 2 à 3, som passe Smaahaver.

Paa Torvet forhandles kun Kjøkkenurter, Frø og Frugt forhandles paa Markedsdagene.

I denne sidste Forbindelse skal anføres, at Skikken med, at Frugt og Frø kun sælges ved Markederne, øjensynlig er gammel i Skive; thi allerede fra 1848 er Taksten fastsat for dette, idet der skulde svares: »For en Vogn eller af mindre Stade med Lærred, hjemmegjorte Tøjer, Potter, Træhandlere, Frugt og

Urter samt af Smaahandlere med Borde eller med Seller og andet deslige, indbefattet Gjørtlerarbejde, 8 s., og for hvert Par Træhjul 1 s. . . .⁴⁹

XII. Lokale Frugtsorter.

Af Havens Planteverden er der, bortset fra Lætræerne, ingen, der i den Grad som Frugttræerne formaar saavel i Interiøret som i Eksteriøret at give Haven sit Præg. Frugttræernes Kroner ses langt omkring, — deres Blomstersne og deres lyserøde Blomsterpude fryder Beboerne, — deres Frugter er Lønningen for megen Møje, og deres Skygger vederkvægende imod Solens Straaler. Vore Dages Haver kan byde paa en Rigdom af forskellige Frugtsorter, idet der er indført Sorter fra fremmede Lande. I gamle Dage kendtes, saaledes som det ogsaa foran er berettet, hovedsageligt kun lokale Frugtsorter. De kan være opstaaet tilfældigt, kan være bleven skattet og derfor udbredt, — eller en enkelt Mand kan have frembragt dem og udbredt dem fra sin egen lille Planteskole, hvilket saaledes er Tilfældet med Handelsgartner Damgaards Moder i Skive⁶⁰ og Planteskoleejer R. Brostrøm i Viborg.

De lokale Frugtsorters Betydning i Folkemindernes store Bog er derfor et ikke uvæsentligt Kapitel, og om de lokale Frugtsorter i Viborg Amt skal der da fremføres en Del Oplysninger, særligt af historisk Art.⁶²

Else Æble. Sorten er lagt af Kærne i en Urtepotte af Skuespiller Regnar Bjelke under et Besøg i Skive hos hans Broder, Sagførerfuldmægtig Th. Bjelke. 1907 blev det udplantet i Haven ved Ejendommen i Voldgade 7, nu tilhørende Forretningsfører J. P. Christensen, der har givet Æblet Navn efter sin Hustru. Det burde (maaske) rettere heddet Bjelkeæble.

Fiskbækæble stammer ligesom flere andre lokale Frugtsorter fra Frugttræer i Ørregaards Have. Disse Frugttræer er plantede noget efter Midten af forrige Aarhundrede af Gaardens daværende Ejer Hr. Krohn, som havde købt den i 1863. Sorten har faaet sit Navn af Planteskoleejer R. Brostrøm i Viborg.

Himmestrupæble. Det ældste Træ af denne Sort er i Begyndelsen af forrige Aarhundrede plantet af Consistorialraad Bjerregaard, mens han var Præst i Hjerminde. Det er podet og vokser i Haven ved Himmestrup (nord for Bjerringbro).

Højslevæble stammer fra et over Hundrede Aar gammelt Træ, der staar med Sten og Jord højt op om Stammen paa en Stenhøj i Lærerens Have i Højslev (ved Skive). Sorten er sikkert et Frøæble fra Egnen.

Tjele Høstæble stammer fra Herregaarden Tjele, hvor Modertræet staar i en Række af andre Frøæbler.

Kronprins Frederik har oprindeligt hjemme i Haven ved Ørslevkloster, hvor det har faaet dette Navn. Det er udbredt paa Skiveegnen, hvor det gaar under Navn af »Kæresteæble«; men det har ogsaa funden Vej uden for Jylland og er fundet bl. a. paa Sjælland.

Kruses Æble. Om dette hedder det ⁵/₉ 1918: »Paa Fur findes mange gamle Frugttræer, hvis Tilblivelse skyldes en gammel, for mange Aar siden afdød Kunstmaler Kruse*), — han var selv Podemester og arbejdede stærkt for Plantning paa Øen, der før hans Tid var omtrent blottet for Trævækst. Hertil føjer Pomolog Mathiesen: »Mit Princip tro, skulde Æblet hedde Furæble, men jeg synes, den gamle Malers og Podemesters Navn burde bevares. Hvorvidt Æblet er tiltrukket af ham, kan ikke bevises, men er vel ikke usandsynligt.«

*) Jfr. J. S. 1. I. S. 388.

Ørregaards Madæble stammer fra den ovenfor omtalte Ørregaard Have, og er fremkommen som et Frøtræ.

Møllers Æble har hjemme i Skiveegnen, og er bleven bekendt ved Gartner Damgaard-Møller i Skive.

Ørregaards Rosenæble stammer, som de før omtalte Sorter, fra Ørregaard ved Fiskbæk.

Tjeleæble er fremkommen af Frø i Tjeles Have, og Modertræet er nu op imod et halvt Aarhundrede gammelt. Det staar paa samme Sted som det i sin Tid blev udpriklet paa i Planteskolen, og idet det antydede at være en bedre Sort end de fleste, er det ikke bleven podet. Det er tiltrukken af Gartner Sørensen paa Tjele og udbredt gennem Brostrøms Planteskole.

Gult Vinteræble har hjemme i Lund (lidt nordvest for Skive, hvor det er meget værdifuldt paa Grund af sin Haardførhed. Det er bleven bekendt gennem Damgaard-Møller i Skive.

Æblet er den nordiske Frugt, Frugten over alle, -- og de omtalte lokale Frugtsorter her er da ogsaa alle Æblesorter. Der gives ingen lokale Sorter af andre Frugter, hverken Pærer, Kirsebær eller Blommer, skønt ellers Kirsebær imod Øst er ret udbredt. Dette er dog ikke et Særsyn for Viborg Amt alene, men gælder ogsaa mange andre Egne af vort Land, bl. a. fordi Æblesorternes Antal saa langt overgaar de andre Frugtsorters Antal.

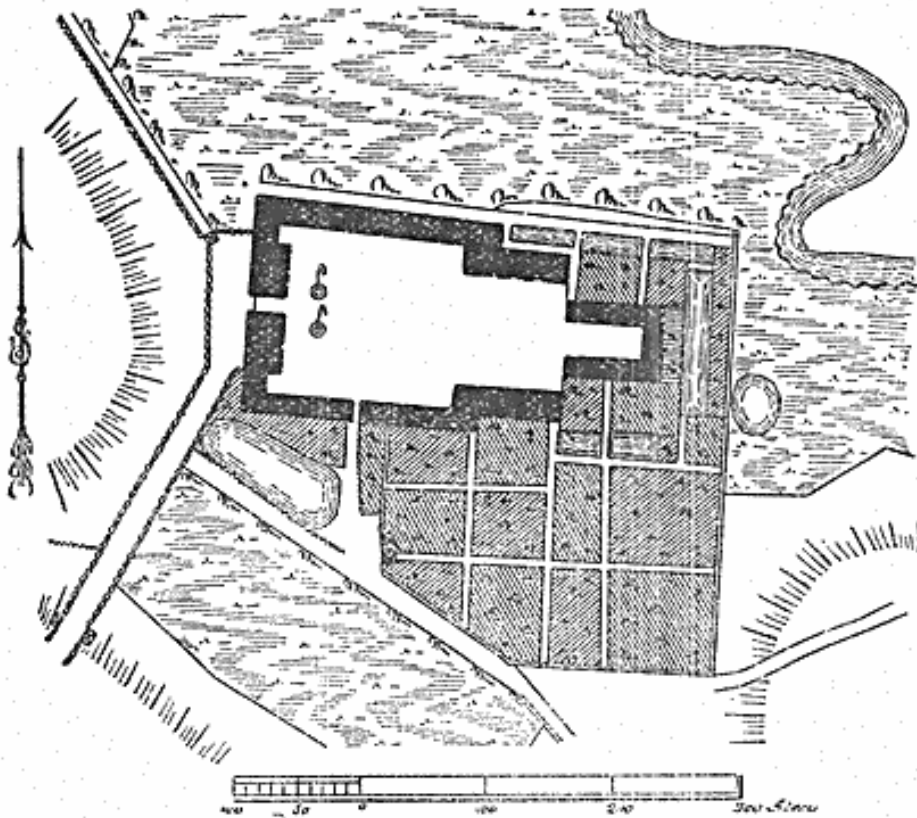
XIII. Stilarternes Udvikling.

Om nogen Stil kan der selvfølgelig ikke være Tale, naar man tænker sig Oldtidshaverne. Først efter at Munkene har anlagt Haver ved Klostrene, opfattes disse almindeligvis som anlagte efter Kvadraturen, og

det er rimeligt at tænke sig, at naar Munkene har anlagt Haver udenfor Klostrene, hos Borgere eller Bønder, har de anlagt dem efter lignende Forbilleder, som de har brugt ved deres egne Haver. Denne Firkantinddeling har da sikkert været de første Byhavers og de første Landbohavers Stilkledning, — saaledes som det senere er antydnet paa Bykort og Udskiftningskort.

Men da man efter Reformationen begyndte mere og mere at tage imod Impulserne ude fra, da Renaissance i Kunsten gled over i Barokken og dennes Afskygninger, begyndte man at udforme Haverne nærmere. De enkelte Dele smykkedes, — der plantedes Alleer, og under de fredelige Forhold i Landet kunde Haverne udvides over betydelige Arealer. Vi ser fra denne Tids Kort Byhaverne som Firkanthaver, med diagonale Gange, og vi ser, hvorledes man ved Borgene, saasom Spøttrup faar sig en Have udenfor Voldene, — formodentlig baade en Urte- og en Prydhave, mens de gamle Kort fra Østergaard, Kaas, Thaarupgaard m. fl. end ikke op imod 1800-Tallet viser nogen Have.⁶⁴ Hvor Voldene ikke hindrede det, byggede man Haverne ud i Terrainet, ofte med Huset som Basis Bidstrup, Ulstrup (se S. 417), Fusingø (se S. 420) m. fl., inddelt i Rektangler og yppigt beplantet. Der var System i det, og Kvadraturen skimtes, blot i større Træk; men i de smukkeste og bedste Tilfælde er Systemet dog den bevidste Symetri, hvor Haven samler sine Detailler omkring en stærkt betonet Akse, Lindealleen, der fører imod Hovedindgangen paa Bygningen, og derfra leder Synet ud i vældige Perspektiver, ud over det fri Landskab, eller ud imod et opbygget »point de vue.« Haven ved Lynderupgaard (se S. 472) har saadan en smuk Symmetriakse paa Hovedbygningen,

og deromkring ligger Havens rektangulære Inddeling med Frugthaver etc. Ogsaa paa Ulstrup er Haven knyttet symmetrisk til Bygningen, og den Dag i Dag fortæller de prægtige Alleer om denne Tids Stilklædning. Mindre er Symmetrien kendt i Anlægget ved Krabbesholm (se Planen), eller Bidstrup. Alleer har

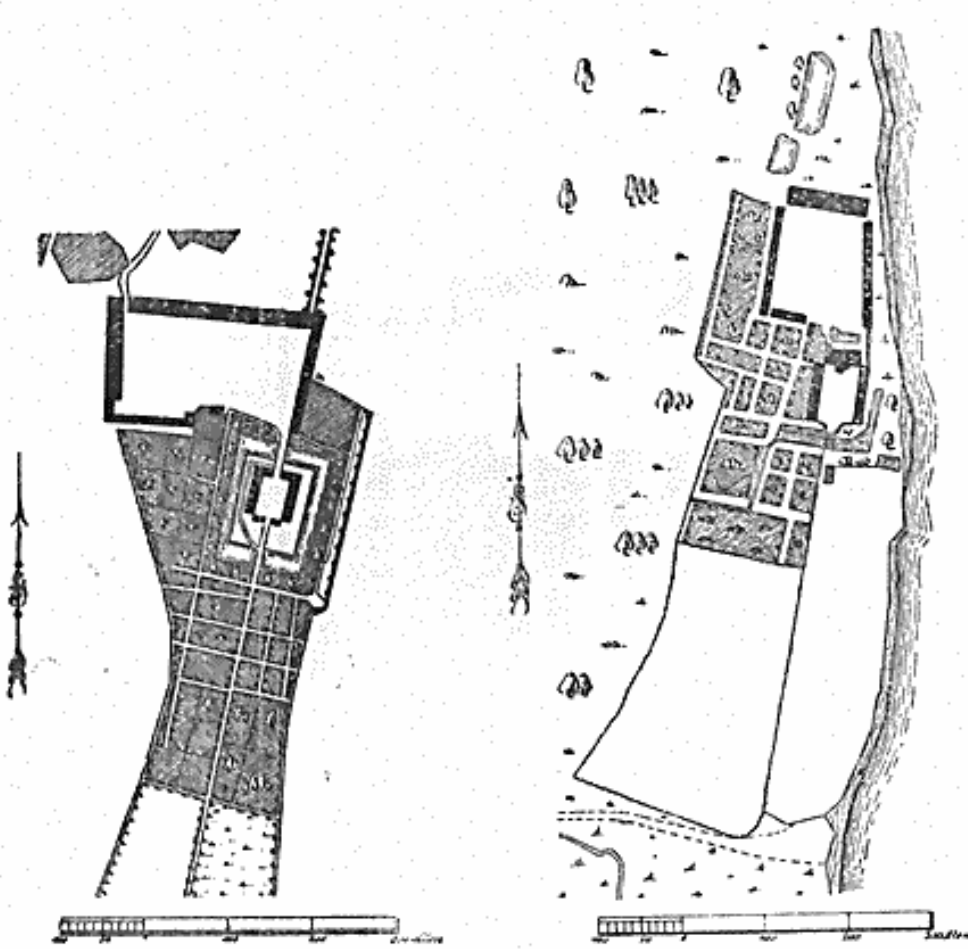

Plan af Bidstrup c. 1800.

Hald, Fusingø, og endnu flere foruden de allerede nævnte. Tjeles Have har maaske engang været, som J. P. Jacobsens Skildring siger det (Fru Marie Grubbe), men senere er Frugtavlens traadt stærkere i Forgrunden og har delvis borttaget det kunstneriske Præg.

Med Frihedsideernes Indførelse, Fællesskabets og Hoveriets Ophævelse, Modens Svingen over i det romantiske etc., sloges Grunden bort under de gamle,

klippede Lindealleer og de lige Linjer. De tvungne Former og bundne Regler gaves fri til Udformning af romantiske, frie og aabne Landskabshaver, hvor Naturen sattes i Højsædet, og alt fik Lov at vokse efter Vorherres Ønsker. Ogsaa mange af dette Amts større

Plan af Haven ved Lynderupgaard
c. 1800.

Plan af Krabbesholm
c. 1800.

Haver kom under denne Modens Ændringer til at gennemgaa en større Omlægning (Hald, Eskjær m. fl.), mens andre blot fik Lov at vokse (Ulstrup), eller forfalde (Tjele), uden at der ofredes ny Klædning til dem.

Bønderhaverne, der blev til i 1800-Tallet, fik alle denne misforstaaede engelske Stilkklædning paa, og vi kender

fra alle gamle Landsbyer disse snoede, og bugtede Gange, hvor Bede i forunderligste Former er strøet ud over Plænerne. Selv i Byhaverne, hvor ellers de ret snævre Grænser afstak lige Linjer anlagdes Haverne efter de krumme Linjers Mønster, — og først i vore Dage er de rette Linjer atter kommen til deres Ret, i Særdeleshed, hvor der er Tale om mindre Arealer og plane Flader. Men i vore Egne er det dog Læplantningen, der kræver sin Ret og først og fremmest præger Haverne, baade i Eksteriøret og Interiøret. Indmaden i denne bliver under smaa Forhold nogenlunde den samme, og den Tid er hovedsagelig forbi, da Private (Herremænd, Bønder eller Borgere) ofrede store og udstrakte, kostbare Anlæg i »moderne« Stil, saaledes som vore Herremænd i ældre Tider havde Raad dertil. Her som der afløses det Private af Offentlighedens Initiativ, og Herregaardshavens og den store Byhaves Afløser finder vi i Byernes og Landets offentlige Anlæg, baade Borgvold, Tavsens Minde, Latinskolens Haver i Viborg, Anlægene i Skive eller i det Smaa i Jebjerg Bys lille Rosenhaveanlæg ved Kirken samt Rosengaarden i Skals.

Teksthenvisninger.

1. Arup: Danmarkshistorie. I. 292—293.
2. Gengivelse efter Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love.
3. Ursin: Stiftsstadens Viborg. 1849. S. 13—18.
4. Diplomater. Vibergense Nr. 79. S. 60.
5. Sammesteds Nr. 89. S. 66—67.
6. Repertorium Diplomaticum. III. S. 351.
7. Lind: Om Lægeplanter i gamle Klosterhaver og Klosterbøger. 1918.
8. Gengivet efter Krag og Stephanus: Christian den Tredies Historie.
9. Se herom: Secher: Forordninger og Recesser. III. S. 578.
10. Skivebogen. XII. S. 127—128.
11. Saml. t. j. Hist. og Top. 1. R. I. S. 174.
12. Skivebogen. XI. S. 91—92.
13. Pontoppidans Danske Atlas. IV. S. 689.
14. Saml. t. j. Hist. og Top. 2. R. IV. S. 512.
15. Sammesteds. 1. R. IV. S. 28.
16. Skivebogen. VII. S. 62.
17. Sammesteds. VI. S. 139.
18. Sammesteds. VII. S. 62.
19. Saml. t. j. Hist. og Top. 3. R. II. S. 74 o. f.
20. Aarvog for Thisted Amt. 1919. S. 32—33.
21. Skivebogen. XII. S. 129.
22. Sammesteds. XII. S. 137.
23. Saml. t. j. Hist. og Top. 1. R. VII. S. 64.
24. Skivebogen. XIV. S. 60.
25. Sammesteds. V. S. 127.
26. Om Klosterhaver, se nærmere Forf. Afhdl. i Gads danske Magasin, Maj 1924, samt »Havekunst«. 1925. S. 17—20.
27. Ursin anf. Værk. S. 145.
28. Sammesteds. S. 17.
29. Sammesteds. S. 16.
30. Skivebogen. V. S. 127.
31. Sammesteds. XIV. S. 95—96.
32. Schous Registre. I. S. 366.
33. Sammesteds. S. 106.
34. Fogtmann: Kongelige Rescripter etc. V. S. 152.
35. Sammesteds. V. S. 524—25.
36. Ursin anf. Værk. S. 11.
37. Sammesteds. S. 85.

38. H. Kyrre: Kartoffelens Krønike.
 39. Wilse: Rejse-lagttagelser. S. 123.
 40. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand . . . Nr. Jyll. 1912.
 41. N. Blicher: Topografi over Vium Præstekald, ved S. Vasegaard.
 42. Fogtmann anf. Værk. XV. S. 119.
 43. Wedel: Indenlandske Rejse. 1803—04.
 44. Fogtmann anf. Værk. ^{20/12} 1815.
 45. Schous Registre.
 46. Landhusholdningsselskabets Skrifter og »Efterretninger«.
 47. Om Kolonihavesagens Historie, se nærmere Forfatterens Artikel i Gartner-Tidende 1926, Nr. 50—51, samt Forfs. Kronik i Nationaltidende Aften ^{9/8} 1926.
 48. Danske Cancelli, 2. Departement Nr. 2636—40, ^{20/8} 1831, Rigsarkivet.
 49. Algreen-Ussing: Kongelige Rescripter og Resolutioner m. v.
 50. Ursin anf. Værk. S. 8.
 51. Sammesteds. S. 85.
 52. Trap: Danmark. IV. Udgave.
 53. Beretning om Uddeling af Præmier til Husmænd for havemæssig Anvendelse og Dyrkning af deres Huslodder, samt efterfølgende Beretninger fra Det kgl. danske Haveselskab.
 54. Skivebogen. IV. S. 27.
 55. Sammesteds. XII. S. 125.
 56. S. Vasegaard: Fra Klejtrup Sogn 1926.
 57. Skivebogen. XIII.
 58. Sammesteds. XIV. S. 135.
 59. Ifølge Indberetning fra Hr. Riegels, 1897, Stephan Nye-lands efterladte Manuskript, Landbohøjskolens Bibliotek.
 60. Sammesteds ifølge Vilh. Boas, ^{21/2} 1897.
 61. Danmarks Frugtavl 1925.
 62. Mathiesen: Dansk Frugt. I—III.
 63. Saml. t. j. Hist. og Top. 3. R. V. S. 399.
 64. Danske Herregaarde ved 1920.
 65. C. Christensen: Agrarhistoriske Studier 1891 (Oplysninger om jydsk Herregaardes Drift i Slutningen af det at-tende Aarh.).
 66. Saml. t. j. Hist. og Top. 4. R. I. S. 327—28.
 67. Se nærmere bl. a. Etatsraad Hansen: Plantningssagens Hist. i Thisted Amt.
 68. Se herom: bl. a. Forfs. Afhdl. i Aarbog for Laal.-Falster 1923 samt Aarbøger for Aarhus Stift 1926.
 69. Goldsmidt: En Hederejse i Viborgeggen, 1867.
 70. Viborg Stiftstidende ^{17/9} 1926.
 71. Rigsarkivet.
-